

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TEORİSİ BİLİM DALI

KAYITDIŞI EKONOMİ VE İKTİSADİ DALGALANMALAR:
TÜRKİYE ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Özlem ÖZTÜRK KILINÇASLAN

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Hakan Naim ARDOR

Ankara-2010

ONAY

Özlem ÖZTÜRK KILINÇASLAN tarafından hazırlanan “Kayıtdışı Ekonomi ve İktisadi Dalgalanmalar: Türkiye Örneği” başlıklı bu çalışma, 30.09.2010 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından İktisat Anabilim dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Hakan Naim ARDOR

Danışman

Doç. Dr. Alev SÖYLEMEZ

Asıl Üye

Yrd. Doç. Dr. İsmail ENGİN

Asıl Üye

ÖNSÖZ

Dünyada, küreselleşme süreci ile birlikte, özellikle gelişmekte olan ülkelerde büyük boyutlara ulaşan kayıtdışı ekonomi ile mücadele önemli bir konu haline gelmiştir. Günümüzde, ekonomik faaliyetlerin yoğunluğuyla kayıtdışı ekonomi ile kayıtlı ekonomi birbiri ile iç içe girmiştir. Kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin boyutlarının hesaplanması, doğru ve etkin ekonomik politikaların oluşturulması açısından gereklidir. Büyüyen kayıtdışı ekonomi, iktisadi dalgalanmalar karşısında, kayıtlı ekonomiye göre daha çok istikrarsızdır. Bu yüzden Türkiye’de, kayıtdışı ekonomi ile mücadele eylem stratejilerinin uygulanması, iktisadi dalgalanmalara karşı daha duyarlı olan kayıtdışı ekonominin boyutlarını azaltacaktır.

Bu tez çalışmamda değerli katkılarından dolayı danışmanım Doç. Dr. Hakan Naim ARDOR’a, yabancı kaynakları çevirmemde yardımcı olan Dr. Bülent TOPTAŞ’a ve bana her türlü desteklerinden dolayı anneme, babama, kardeşim ve aileme teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Özlem ÖZTÜRK KILINÇASLAN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	ii
SİMGELER VE KISALTMALAR.....	vii
TABLolar.....	ix
ŞEKİLLER.....	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAYITDIŞI EKONOMİ TANIMI, ÇEŞİTLERİ, NEDENLERİ, ÖLÇME YÖNTEMLERİ VE ETKİLERİ

1.1.KAYITDIŞI EKONOMİNİN TANIMI.....	3
1.2.KAYITDIŞI EKONOMİNİN ÇEŞİTLERİ.....	7
1.2.1.Yeraltı Ekonomisi.....	7
1.2.1.1.Kara Para ve Kara Paranın Aklanması.....	7
1.2.1.2.Kayıtdışı Ekonomi ve Kara Para İlişkisi.....	11
1.2.2.Yarı Kayıtlı Ekonomi.....	12
1.2.3.Kayıtlara Hiç Girmeyen Ekonomi.....	14
1.3. KAYITDIŞI EKONOMİNİN NEDENLERİ.....	15
1.3.1.Ekonomik Nedenler.....	15
1.3.2.Mali Nedenler.....	18
1.3.3.Sosyal Nedenler.....	21
1.3.4.Hukuki ve Siyasi Nedenler.....	22
1.4.KAYITDIŞI EKONOMİYİ ÖLÇME YÖNTEMLERİ.....	22
1.4.1.Doğrudan Ölçme Yöntemleri.....	23
1.4.1.1. Anket Yöntemi.....	23
1.4.1.2. Vergi İncelemesi Yöntemi.....	23
1.4.2. Dolaylı Ölçme Yöntemleri.....	24
1.4.2.1. GSMH Yöntemi.....	24

1.4.2.2. İstihdam Yöntemi.....	25
1.4.2.3. Parasalcı Yöntemler.....	27
1.4.2.3.1. Basit Parasal Oran Yöntemi.....	27
1.4.2.3.2. İşlem Hacmi Yöntemi.....	29
1.4.2.3.3. Nakit Para Talebi Yöntemi.....	32
1.4.2.4. Fiziksel Girdi Yöntemi (Elektrik Tüketimi Yöntemi)...	33
1.4.2.4.1. Kaufman-Kaliberda Yöntemi.....	33
1.4.2.4.2.Lacko Yöntemi.....	34
1.4.2.5.MIMIC Model Yöntemi.....	35
1.5. KAYITDIŞI EKONOMİNİN ETKİLERİ.....	38
1.5.1.Kayıtdışı Ekonominin Olumlu Etkileri.....	39
1.5.1.1.Ekonomik Büyüme Üzerine Olumlu Etkisi.....	40
1.5.1.2.İstihdam Üzerine Olumlu Etkileri.....	42
1.5.1.3.Kayıtlı Ekonomi Üzerine Etkileri.....	46
1.5.1.4.Sosyal Yapı Üzerindeki Olumlu Etkileri.....	47
1.5.2. Kayıtdışı Ekonominin Olumsuz Etkileri.....	47
1.5.2.1.Ekonomik Göstergeler Üzerindeki Olumsuz Etkileri..	49
1.5.2.2.Gelirler Üzerindeki Olumsuz Etkileri.....	50
1.5.2.3.Rekabet Üzerindeki Olumsuz Etkileri.....	50

İKİNCİ BÖLÜM

DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE KAYITDIŞI EKONOMİNİN BOYUTLARI

2.1.DÜNYADA KAYITDIŞI EKONOMİNİN BOYUTLARI.....	52
2.1.1.Gelişmiş Ülkelerde Kayıtdışı Ekonominin Boyutları.....	52
2.1.1.1.ABD'de Kayıtdışı Ekonomi.....	53
2.1.1.2.İngiltere'de Kayıtdışı Ekonomi.....	57
2.1.1.3.İtalya'da Kayıtdışı Ekonomi.....	59
2.1.1.4.Almanya'da Kayıtdışı Ekonomi.....	61
2.1.1.5.Hollanda'da Kayıtdışı Ekonomi.....	63

2.1.1.6.Kanada'da Kayıtdışı Ekonomi.....	64
2.1.2.Diğer Gelişmiş Ülkelerde Kayıtdışı Ekonomi.....	66
2.1.3.Gelişmekte Olan Ülkelerde Kayıtdışı Ekonomi.....	69
2.1.4.Geçiş Ülkelerinde ve Komünist Ülkelerde Kayıtdışı Ekonominin Boyutları.....	70
2.2.TÜRKİYE'DE KAYITDIŞI EKONOMİNİN BOYUTLARI.....	73
2.3.TÜRKİYE'DE KAYITDIŞI EKONOMİNİN NEDENLERİ.....	79
2.3.1.Vergi Politikası.....	79
2.3.2.İstihdam Politikası.....	82
2.3.3.Ekonomik Yapı, Verimlilik, İşletme Büyüklüğü, Bürokrasi.....	83
2.3.4.Nakit Ekonomisi.....	86
2.3.5.Enflasyon ve Ekonomik Krizler.....	87
2.3.6.Demografi.....	89
2.3.7.Sosyal Bilinç.....	90
2.4. TÜRKİYE'DE KAYITDIŞI EKONOMİNİN KAYITLI HALE GETİRİLEBİLMESİ İÇİN ALINMASI GEREKLİ TEDBİRLER.....	91

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKTİSADİ DALGALANMALAR VE KAYITDIŞI EKONOMİ İLE BAŞLICA MAKROEKONOMİK DEĞİŞKENLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER

3.1. İKTİSADİ DALGALANMA TANIMI VE NEDENLERİ.....	97
3.1.1. İktisadi Dalgalanmanın Tanımı.....	97
3.1.2. İktisadi Dalgalanmanın Nedenleri.....	99
3.1.2.1. İçsel Nedenler.....	99
3.1.2.2. Dışsal Nedenler.....	100
3.1.3. İktisadi Dalgalanma Devresi.....	100
3.1.3.1.Genişleme ya da Refah.....	102
3.1.3.2. Duraklama ya da Gerileme.....	102
3.1.3.3. Bunalım ve Dip.....	102

3.1.3.4. Canlanma.....	103
3.2. İktisadi Dalgalanma Teorileri.....	103
3.2.1. Ekonomik Teoriler.....	104
3.2.1.1. Keynes Öncesi (Klasik Okul).....	104
3.2.1.2. Keynesyen Okul.....	105
3.2.1.2.1. Geleneksel Keynesyen.....	105
3.2.1.2.2. Post Keynesyen.....	105
3.2.1.2.3. Gayri Meşru Keynesyen.....	106
3.2.1.3. Monetarist Okul.....	106
3.2.1.4. Yeni Klasik Okul.....	107
3.2.1.4.1. Yeni Klasik İktisadi Dalgalanma Modeli (Rasyonel Bekleyişler Teorisi).....	107
3.2.1.4.2. Reel İktisadi Kalkınma Teorisi (Reel Business Cycle).....	108
3.2.1.5. Yeni Keynesyen Okul.....	109
3.2.2. Siyasi İktisadi Dalgalanma Teorileri.....	110
3.3. İKTİSADİ DALGALANMALARIN TÜRLERİ.....	110
3.3.1. Trend (Genel Eğilim).....	111
3.3.2. Devirsel Dalgalanmalar (Konjonktür).....	111
3.3.3. Mevsimsel Dalgalanmalar.....	111
3.3.4. Tesadüfi (Rassal) Dalgalanmalar.....	112
3.4. TÜRKİYE'DE YAŞANAN KRİZ DÖNEMLERİ.	112
3.5. KAYITDIŞI EKONOMİ VE BAŞLICA MAKROEKONOMİK DEĞİŞKENLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER.....	116
3.5.1. Kayıtdışı Ekonomi ve GSMH.....	117
3.5.2. Kayıtdışı Ekonomi ve Büyüme.....	117
3.5.3. Kayıtdışı Ekonomi ve Enflasyon.....	121
3.5.4. Kayıtdışı Ekonomi ve İşsizlik.....	121
3.5.5. Kayıtdışı Ekonomi ve Faiz Oranları ile Kamu Kesimi Borçlanma Gereği (KKBG).....	122

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE KAYITDIŞI EKONOMİ VE KONJONKTÜREL DALGALANMA İLİŞKİSİ

4.1.MODELİN KURULMASI.....	124
4.2.MODELİN SONUÇLARI.....	126
SONUÇ.....	131
KAYNAKÇA.....	133
ÖZET.....	144
ABSTRACT.....	145

SİMGELER VE KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ATM	: Automated Teller Machine
ATO	: Ankara Ticaret Odası
BDDK	: Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DM	: Deutsche Mark
DYMIMIC	: Dynamic Multiple Indicators and Multiple Causes- Dinamik Çoklu Göstergeler ve Çoklu Nedenler
ESA	: European System of Integrated Economic Accounts- Avrupa Hesap Sistemi
FATF	: Financial Action Task on Money Laundering- Kara Para Mali Eylem Grubu
GİB	: Gelir İdaresi Başkanlığı
GOÜ	: Gelişmekte Olan Ülkeler
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
ILO	: International Labour Organization- Uluslararası Çalışma Örgütü
IRB	: Internal Revenue Board- İç Gelirler Kurumu
IRS	: International Revenue Service- Uluslararası Gelir Servisi
İTO	: İstanbul Ticaret Odası
ISTAT	: Italy National Statistical Institute -İtalya Ulusal İstatistik Enstitüsü
KADİM	: Kayıtdışı İstihdamla Mücadele Projesi
KBMG	: Kişi Başına Düşen Milli Gelir
KKBG	: Kamu Kesimi Borçlanma Gereği

KOBİ	: Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler
KDV	: Katma Değer Vergisi
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsleri
MASAK	: Mali Suçları Araştırma Kurumu
MIMIC	: Multiple Indicators and Multiple Causes- Çoklu Göstergeler ve Çoklu Nedenler
NBE	: National Bureau of Economic Research- Ulusal Ekonomik Araştırma Bürosu
OECD	: Organisation for Economic Co-operation and Development- Ekonomik İşbirliği Kalkınma Örgütü
SIFO	: Sweden Institute of Public Opinion Research- İsveç Kamu Araştırmaları Merkezi
ÖTV	: Özel Tüketim Vergisi
POS	:Point Of Sale- Satış Noktası
PTT	: Posta-Telefon- Telgraf
SGK	: Sosyal Güvenlik Kurumu
TBB	: Türkiye Bankalar Birliği
TC	: Türkiye Cumhuriyeti
TOBB	: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TÜFE	: Tüketici Fiyat Endeksi
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
TÜSİAD	: Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği
ÜFE	: Üretici Fiyat Endeksi
vb.	: ve benzeri

TABLULAR

- Tablo 1: Ülke Gruplarına Göre Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğüne Dair Tahminler
- Tablo 2: İstihdamın Vergi Yükü
- Tablo 3: ABD İçin Yapılmış Kayıtdışı Ekonomi Tahminleri
- Tablo 4: İngiltere İçin Yapılmış Kayıtdışı Ekonomi Tahminleri
- Tablo 5: İtalya İçin Yapılmış Kayıtdışı Ekonomi Tahminleri
- Tablo 6: Almanya İçin Yapılmış Kayıtdışı Ekonomi Tahminleri
- Tablo 7: Kanada İçin Yapılmış Kayıtdışı Ekonomi Tahminleri
- Tablo 8: AB Ülkelerinde Kayıtdışı Ekonominin GSMH'ye Oranı
- Tablo 9: Resmi GSMH'nin Yüzdesi Olarak Kayıtdışı Ekonomi (1998)
- Tablo 10: Gelişmiş Ülkeler, OECD Ülkeleri ve Geçiş Ekonomilerinde Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğü (1999-2003)
- Tablo 11: Türkiye'de Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünü Ölçmeye Yönelik Çalışmalar
- Tablo 12: Türkiye'de Kayıtdışı Ekonomi Tahmin Sonuçları (1975-2008, GSYİH'nin %)
- Tablo 13: 3 Gecikme için Granger Nedensellik Testi Sonuçları

ŞEKİLLER

- Şekil 1: Laffer Eğrisi Analizi
Şekil 2: Asgari Ücretin Belirlenmesi Sonucu Oluşan İşsizlik
Şekil 3: Konjunktür Devreleri
Şekil 4: Lorenz Eğrisi

GİRİŞ

Gelişmiş ülkelerde 1960'lı yıllardan itibaren tartışılmaya başlanan, küreselleşme sürecinin hızla yayıldığı 1980'li yıllardan sonra, tüm dünya ekonomilerinde giderek ciddi bir sorun haline gelen bir olgu ortaya çıkmıştır: kayıtdışı ekonomi. Dünya ekonomilerinde küreselleşme ile birlikte büyük bir dönüşüm yaşanmaya başlanmıştır. Ulusal ve uluslararası bilgi sistemlerinin ve teknolojinin gelişmesiyle maliyetler düşmüş, özellikle finans piyasasında sınırlar ortadan kalkmış ve birbirlerine kilometrelerce uzakta olan ülkelerarasında bile ticaret ve para transferleri büyük boyutlarda gerçekleşmeye başlamıştır. 1994-1999 yılları arasında altı trilyon dolar olan dünya ticaret hacmi, 1999-2000 yıllarında bir resesyon yaşamış, 2001- 2007 yılları arasında ise 14 trilyon dolara ulaşmıştır (Aslanoğlu, 2009: 3). Bu durum kayıtdışı ekonominin boyutlarını da artırmıştır. Kayıtdışı ekonomi, nedenleri, işleyişi ve sonuçları ile oldukça karmaşık bir görünüm içeren çok boyutlu bir yapıya sahiptir.

Kayıtdışı ekonominin büyümesi kayıt altındaki ekonomi açısından haksız rekabet yaratmakta, en önemli kamu finansman aracı olan vergi gelirlerinin azalmasına yol açarak, kamu açıklarının büyümesine neden olmaktadır. Bu durum ise enflasyonist etkiler yaratabilmektedir. Türkiye'de, enflasyonun düşürülmesinde böylesine büyük başarı sağlandığı bu dönemde, etkin bir para politikasının devamı, mali baskının azaltılması ile sağlanabilir. Bunun için ise, kayıtdışı ekonominin boyutunun azaltılması gereklidir. Bir ekonomide kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün doğru olarak tahmini, o ülkede doğru ve etkin maliye ve para politikalarının oluşturulması açısından çok önemlidir. Günümüzde ekonomilerde, kayıtlı ve kayıtdışı ekonomi birbiri ile iç içe girmişlerdir. Bu durumda kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü tahmin etmek için değişik yöntemler kullanılır. Kullanılan yöntemlere göre, yapılan hesaplamalar aynı dönemde, aynı ülke için bile farklılık gösterebilir. Tüm farklılıklara rağmen yapılan çalışmalarla ülkedeki kayıtdışı ekonominin boyutları hakkında bir fikir edinmek mümkündür.

Yapılan çalışmalarda, kayıtdışı ekonominin büyümeyi pozitif ya da negatif yönde etkilediğine dair görüş birliği bulunmamaktadır. Bazı yazarlar, kayıtdışı ekonominin büyüme üzerinde pozitif bir etki yarattığına yönelik bulgular elde ederken bazıları negatif bir etki olduğunu tespit etmişlerdir. Gelişmekte olan ülkelerde kayıtdışı ekonomide % 1 artış durumunda kayıtlı ekonominin % 8-10 civarında büyüyeceği, yani pozitif bir etkinin meydana geleceği öne sürülmektedir (Kızılot ve Çomaklı, 2004: 7).

Kayıtdışı ekonomi, ülkelerin uygulamış oldukları ekonomik sistemlerin, sosyal, hukuki, ahlaki ve kültürel yapılarının farklılıklarından dolayı ortaya çıkabilmektedir. Sebebi her ne olursa olsun, kayıtdışı ekonomiyi önlemek veya kabul edilebilir bir seviyeye indirebilmek için ülkeler değişik yöntemlere başvurmaktadır. Kayıtdışı ekonominin, ekonomi içindeki payının azaltılması için önce kayıtdışı ekonomiye yol açan nedenleri bilmek ve ortadan kaldırmak gereklidir. Bu amaçla çalışmamızın ilk bölümünde kayıtdışı ekonominin tanımı, nedenleri ve etkileri açıklandıktan sonra boyutlarını belirlemek amacıyla ölçme yöntemleri anlatılacaktır. İkinci bölümde, dünyada ve Türkiye’de kayıtdışı ekonominin nedenleri ve boyutları incelenecektir. Üçüncü bölümde, Türkiye’de yaşanan kriz dönemleri, iktisadi dalgalanmaların türleri ve kayıtdışı ekonomi ile başlıca makroekonomik değişkenlerin ne yönde ilişkisi olduğu araştırılacaktır. Dördüncü bölümde ise, Türkiye’de 1975-2008 yılları arasında nakit para talebi yaklaşımı kullanılarak kayıtdışı ekonominin boyutları tahmin edilecek ve Türkiye ekonomisi için kayıtdışı ekonomi ile iktisadi dalgalanma arasında bir ilişkinin olup olmadığı araştırılacaktır. Kayıtdışı sektörün, ekonomik kriz dönemlerinde nakit girişlerindeki daralmayı dengeleyecek kredi olanaklarından yoksun olması nedeniyle, bir ekonomide kayıtdışı sektörün büyüklüğü ile iş döngülerinde karşı karşıya olduğu dalgalanmaların şiddetinin ne olacağı açıklanmaya çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAYITDIŞI EKONOMİNİN TANIMI, ÇEŞİTLERİ, NEDENLERİ, ÖLÇME YÖNTEMLERİ VE ETKİLERİ

1.1. KAYITDIŞI EKONOMİNİN TANIMI

Kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin kapsamının çok geniş olması, hem isim konusunda hem de tanım konusunda çeşitliliğe neden olmuştur. Bu isimlerden başlıcaları: yeraltı ekonomisi (underground economy), gayriresmi ekonomi (informal economy –unofficial economy), gözlemdışı ekonomi (unobserved economy), gölge ekonomisi (shadow economy), ikinci ekonomi (second economy), Paralel ekonomi (parallel economy), saklı ekonomi (hidden economy), yasa dışı ekonomi (illegal economy), beyan edilmemiş ekonomi (unreported economy), kayıtlı olmayan ekonomi (unrecorded economy), marjinal ekonomi (marginal economy), ikili ekonomi (dual economy), düzensiz ekonomi (irregular economy), görünmeyen ekonomi (invisible economy), kara ekonomi (black economy)dir. Ancak "kayıtdışı ekonomi" terimi, farklı faaliyet alanları ve farklı ekonomiler için kullanılan isimlendirmelere bir şemsiye niteliği görmesi nedeniyle tercih edilmektedir.

Yukarıdaki isimlerden her biri kayıtdışı ekonominin vurgulanmak istenen yönünü göstermektedir. Kayıtdışı ekonomi içindeki faaliyetin gizliliği vurgulanmak isteniyorsa gölge ekonomi, gizli ekonomi, yeraltı ekonomisi; faaliyetin yasa dışılığı vurgulanmak isteniyorsa kara ekonomi, gri ekonomi, yasa dışı ekonomi, illegal ekonomi; faaliyetin devletin bilgisi dışında tutuluyor olması vurgulanmak isteniyorsa gayri resmi ekonomi, kayıtdışı ekonomi, resmi olmayan ekonomi, enformal ekonomi ve son olarak faaliyetin önemsiz olması sebebiyle resmi Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) kayıtlarında tutulmayışı vurgulanmak isteniyorsa marjinal ekonomi, ikinci ekonomi, ikincil ekonomi gibi ifadelerle karşılaşmak mümkündür (Gümüş, 2000: 3).

İsimlerin her biri belli konuları ve faaliyetleri kapsamakta olup hepsinin ortak özelliği; egemen üretim biçimine göre yerine getirilmesi gerekli yasal, vergisel ve toplumsal sorumlulukların tümüyle ya da kısmen yerine getirilmemesine yönelik faaliyetler olmalarıdır (Çiloğlu, 1998: 68).

Aşağıda yerli ve yabancı literatürden alınan kayıtdışı ekonomi tanımlarına yer verilmiştir:

Kayıtdışı ekonomi, GSMH hesaplarını elde etmede kullanılan ve bilinen istatistiksel yöntemlere göre tahmin edilemeyen, gelir yaratıcı ekonomik faaliyetlerin tümü olarak ifade edilmektedir (Derdiyok, 1993: 54).

Fiilen gerçekleşmiş olmasına rağmen kaydı tutulmayarak kamu idarelerinin denetimi dışında kalan her türlü ekonomik işlem ve faaliyet kayıtdışı ekonominin tanımını oluşturmaktadır (Sarılı, 2002: 32).

Kayıtdışı ekonomi ya hiç belgeye bağlanmayarak ya da içeriği gerçeği yansıtmayan belgelerle, gerçekleştirilen ekonomik olayın (alım-satım), devletten ve işletme ile ilgili öteki kişilerden (ortaklardan, alacaklardan, kazanca katılan işçilerden vb.) tamamen ya da kısmen gizlenerek, kayıtlı (resmi) ekonominin dışına taşmasıdır (Altuğ, 1999: 257). Vergisel anlamda kayıtdışı ekonomi, vergi kaçırma veya vergiden kaçınma güdüsü ile vergi idaresinin bilgi alanı dışında bırakılmış faaliyetler bütünüdür (Altuğ, 1994a: 15).

Kayıtdışı ekonomi, sosyal güvenlik sistemi dışında gerçekleşen, istihdam veya mali sistem dışında gerçekleştirilen ekonomik faaliyetlerdir (İlgin, 1999: 12).

Kayıtdışı ekonomi vergilenmemiş bir kazançtır, vergi ve diğer yasalarla vergilendirilmemiş kazançlar da bu kapsama alınmıştır (Şengül, 1996: 2).

Kayıtdışı ekonomi, üretimi yapılmasına rağmen mübadele ortamında gerçekleşmeyen fakat, fırsat maliyeti düşünüldüğünde ekonomik olarak bir değer yaratan, ev ekonomisi faaliyetleri, hırsızlık gibi üretim olmaksızın ürünlerin el değişmesi, kaçakçılık ve uyuşturucu ticareti gibi yasa dışı üretim faaliyetleridir (Çetintaş, 2003: 5).

Kayıtdışı ekonomik faaliyetler vergi kaçakçılığı, sigortasız çalışma, ikinci bir işte çalışma, kaçakçılık, uyuşturucu ticareti, falcılık, fahişelik ve

organ ticareti gibi yasal olmayan faaliyetler olabileceği gibi; komşuya yardım, ev işlerinin yapılması (do-it-yourself) gibi faaliyetleri de kapsamaktadır (Özsoylu, 1996: 10).

Kayıtdışı ekonomi, kamu otoritelerinin denetimi dışında meydana gelen her türlü ekonomik işlem veya faaliyet olarak tanımlanabilir (Şeker, 1995: 76).

Kayıtdışı ekonomi, mal ve hizmet üretimine konu olmasına karşılık ekonominin geleneksel çözüm yöntemleriyle bütünüyle tespit edilemediğinden milli muhasebe kayıtlarında yer almayan ve GSMH büyüklüklerine yansımaya alanları kapsamaktadır (Temel, Şimşek, Yazıcı, 1994: 1).

Kayıtdışı ekonomi, kayıtlarda gözükmeyen, ölçülemeyen, vergilendirilemeyen yasal ya da yasa dışı gelir yaratıcı ekonomik faaliyetler şeklinde tanımlanabilir (Akbulak ve Tahtakılıç, 2003: 18).

Kavram olarak milli gelir hesapları tanımı içinde olmasına rağmen, yeterli kontrol ve denetim imkanı olmadığı için kapsanamayan, piyasa koşullarında gerçekleşen ekonomik faaliyetlerdir (Mc Crohan ve Smith, 1986: 49).

Kayıtdışı ekonomi, sosyal boyutları ve sınırları, tartışmalara son verecek mükemmel bir tanımla kavranması mümkün olmayan, ancak tecrübe ile bilinen bir olgudur. Onu bir obje olarak değil, bir süreç olarak algılamak gerekir. Kayıtdışı ekonomi başlı başına bir şey değil, benzer faaliyetlerin bir yasal ve sosyal çevrede düzenlenmesine rağmen, toplumun kurumları tarafından düzenlenmemesi temel özelliği ile karakterize edilen gelir yaratıcı bir süreçtir (Castells ve Portes, 1989: 11-12).

Friedrich Schneider'e göre kayıtdışı ekonomi, katma değere katkıda bulunan ve milli muhasebe içerisinde milli gelire eklenmesi gereken ancak ulusal istatistik kurumları tarafından kayıtlı olmadıkları için ölçülemeyen her türlü ekonomik faaliyetlerdir. Schneider ve Enste kayıtdışı ekonomiyi, resmi GSMH içinde yer almayan ve GSMH'ye katkıda bulunmayan ekonomik faaliyetlerin tümü olarak tanımlamışlardır (Schneider ve Enste, 2000: 77).

Bloem ve Shrestha (2000: 3), Choi ve Thum (2002: 3), Colledge'de (2003: 1) kayıtdışı ekonomiyi kayıtlı GSMH'nin içinde hesaba katılmayan her türlü üretim olarak tanımlamışlardır.

Vito Tanzi'nin (1984: 69) tanımıyla kayıtdışı ekonomi, bireylerin ve firmaların kendi ekonomik faaliyetlerini devletin müdahalesi olmaksızın yapmak eğilimidir. Tahsil edilip de vergi idaresine beyan edilmeyen veya milli hesaplar içinde sayılmayan gelirlerin toplamı kayıtdışı ekonomiyi oluşturur (Tanzi, 1983: 283) .

Philip Smith (1994: 247) kayıtdışı ekonomiyi, resmi GSMH hesaplamalarına dahil edilemeyen, yasal ve yasa dışı, piyasa temelli mal ve hizmet üretimi olarak tanımlamaktadır.

Yeraltı ekonomisi, yasal ve yasa dışı, eksik beyan edilen veya hiç beyan edilmeyen gelir getirici faaliyetlerdir (Carson,1984: 21) .

Yeraltı ekonomisi para veya benzeri mallarla ödemesi yapılan ancak işsizlik oranı ve vergilenebilir gelir gibi resmi istatistiklere kaydedilmeyen işlemleri tanımlamak için kullanılan bir terimdir (Simon ve Witte, 1982: 11) .

Fiege'ye göre (1981: 205) kayıtdışı ekonomi, rapor edilmeyen ya da gereğinden daha az rapor edilen, özellikle milli gelir hesapları gibi sosyal ölçü araçlarında yer almayan tüm ekonomik faaliyetleri içerir. Toplam ekonomik aktivite, kayıtlı ve kayıtdışı ekonomik aktivitelerin toplamı olarak görülmelidir (Fiege, 1986: 768).

Tüm bu tanımlardan ortaya çıkan ortak noktalar şunlardır: faaliyetin belgeye bağlanmaması, kamu otoritesinden veya ilgili kişilerden bazı bilgilerin gizlenmesi, bilinen yöntemlerle faaliyetin boyutunun tahmin edilememesi ancak gerçekte var olan fiilen gerçekleşen, değer yaratan bir kısım ekonomik faaliyetlerin belgelerde gözükmemesi ve dolayısıyla milli gelir hesaplarına yansımamasıdır.

1.2. KAYITDIŞI EKONOMİNİN ÇEŞİTLERİ

Kayıtdışı ekonomi kapsamı içerisinde yer alan çeşitli unsurlar nedeniyle, gelir elde edenler, elde ettikleri gerçek gelirin bir kısmını veya tamamını kayda geermiyor ve bu gelirler üzerinden de ödemesi gerekenden daha az vergi ödüyor ya da hiç vergi demiyorlardır. Bu açıdan kayıtdışı ekonomi üç gruba ayrılabilir. Bunlar:

- Yeraltı Ekonomisi,
- Yarı Kayıtlı Ekonomi,
- Kayıtlara Hiç Girmeyen Ekonomi.

1.2.1. Yeraltı Ekonomisi:

Yeraltı ekonomisi, toplumun zararlı ve ahlak dışı grdğ kanunla yasaklanmış, başta uyuşturucu kaçakçılığı olmak üzere kara para ya da kirli para yaratan birçok suç faaliyetini içerir. Ekonomik faaliyetlerden bir kısmının çeşitli nedenlerle yeraltına kayması, vergilendirilebilir kaynakların da yeraltına kayması anlamına gelmekte ve sonuçta vergi kaybı doğmaktadır (Yılmaz, 1998: 483). Bu faaliyetler genelde örgütlü olarak yapılır ve gelirleri de nakit gerçekleşir. Daha çok kamu düzenini ilgilendirmesi nedeniyle devletin güvenlik güçlerini uėraŐtıran bu faaliyetler arasında silah, uyuşturucu, kıymetli maden ve tarihi eser kaçakçılığı, sahte pasaport, kalpazanlık, vize ticareti, yasal olmayan iş takibi, ek-senet tahsilatı, insan ticareti, insan kaçakçılığı, tefecilik ve rüşvet gibi faaliyetler yer almaktadır. Bu yasa dışı faaliyetlerden elde edilen gelire “kara para” denir. Kara para konusunu biraz daha açıklayalım.

1.2.1.1. Kara Para ve Kara Paranın Aklanması

Türkiye’de 19 11 1996 tarih ve 22822 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren, 4208 sayılı Kara paranın Aklanmasının

Önlenmesine yönelik yasanın 2.maddesinin (a) bendinde belirtilen fiillerin işlenmesi suretiyle elde edilen para veya para yerine geçen her türlü kıymetli evrakla, mal veya gelirlere kara para denilmektedir (TBB, 2003: 7). Bu paranın yasal bir kazanç görünümü kazandırılmasına ise "kara paranın aklanması" denir. Birçok ülkede kara paranın aklanması, fiili suç sayılmakta ve fiilin önlenmesi için mücadele edilmektedir.

Esas itibariyle, kanunların suç saydığı fiillerin işlenmesinden elde edilen para veya para yerine geçen evrak ve senetleri mal veya gelirleri ve bir para biriminden diğerine çevrilmesi de dahil olmak üzere elde edilen her türlü ekonomik menfaat ve değer olarak tanımlanan kara paranın, kayıtdışı ekonominin var olduğu ülkelerde yaygın olduğu bir gerçektir (Çolak, 2001: 196).

1989 yılında G-7 ülkelerince kurulan Kara para Mali Eylem Grubu olarak bilinen FATF (The Financial Action Task Force on Money Laundering), kara paranın aklanmasının engellenmesi amacıyla 40 adet tavsiye kararı almıştır. Türkiye 1991 yılında FATF'a üye olmuştur. FATF'a göre, kara paranın aklanması, yasa dışı faaliyetten elde edildiği bilinen değerlerin gayrimeşru kaynağını gizlemek için yapılan her türlü eylem ya da yasa dışı faaliyetten elde edildiği bilinen gelirin kaynağını, sahibini, yerini, hareketini ve kontrol edenini gizlemek ya da yasa dışı faaliyetten elde edildiği bilinen varlığın iktisabı (ödünç alımı) ve kullanım faaliyetidir (Yetim, 2000: 7).

Bu çerçevede kara para aklamadan bahsedebilmek için gerekli unsurları şu şekilde sıralayabiliriz. Bir suç işlenmiş olmalıdır. Bu suç sonunda herhangi bir ekonomik değer elde edilmiş olmalıdır. Bu ekonomik değerlerin yasa dışı nitelikten kurtarılıp yasal görünüme sahip ekonomik değerlere dönüştürülmesi amacına yönelik bir hareket gerçekleştirilmiş olmalıdır.

Mali Suçları Araştırma Kurumu (MASAK)'ın internet sitesinden elde edilen bilgilere göre, kara paranın aklanması genelde üç basamaktan oluşan bir süreç içerisinde gerçekleştirilmektedir. Bu aşamalar: Yerleştirme (placement) aşaması, ayrıştırma (layering) aşaması, bütünleştirme (integration) aşamasıdır. Her kara para aklama olayında bu aşamaların

üçünün de ayrı ayrı gerçekleşmesi gerekmez. Bazen bu aşamalardan ikisi hatta üçü tek işlemde gerçekleştirilebilir veya bazı aşamalar gerçekleştirilmeden kara paranın aklanması tamamlanabilir.

-Yerleştirme (Placement) Aşaması: Bu aşama suçtan elde edilen nakit formundaki gelirin finansal sisteme sokulması aşamasıdır. Kara parayı doğuran suçlarda para nakit formunda elde edilmişse kara para elde eden ve bunu aklamak isteyen kişi açısından en önemli problemlerden birisi bu paranın nakit formundan kurtarılmasıdır. Nakit formundaki paranın dikkat çekici olmasının yanı sıra aktarılması, taşınması ya da benzer işlemlere tabi tutulması zordur ve kamu otoritelerince bulunması ve el konulması riski yüksektir. Kara paranın nakit formundan kurtarılması, özellikle de bankacılık sistemine sokulması teknolojik imkanlar nedeniyle paraya hareketlilik kazandıracak ve kaynağından uzaklaştırılması son derece kolay ve hızlı olacaktır. Kara para aklayanlar açısından en zor ve en riskli aşama budur. Kara para aklama ile mücadele eden birimler açısından ise kara paranın takip edilmesinin, tespit edilmesinin ve kara paraya el koymanın en kolay olduğu aşamadır. Bu aşamada kara para ile kara paranın illegal kaynağı arasındaki bağ henüz kesilmemiştir. Dolayısıyla paranın, kara para olduğunu tespit etmek diğer aşamalara göre daha kolaydır.

Bu aşamada paranın küçük tutarlara bölünerek ülke içindeki çeşitli bankalara yatırılması, farklı kişiler adına açılmış hesaplara yatırılması, hisse senedi, tahvil, bono gibi mali araçlara dönüştürülmesi veya bir şirketin geliri gibi gösterilerek banka hesaplarına yatırılması ve zaman içinde yayılarak şirket karı görünümünde mali sisteme dahil edilmesi gibi yöntemler izlenir.

-Ayrıştırma (Layering) Aşaması: Bu aşamanın amacı yasa dışı faaliyetlerden elde edilen fonu kaynağından fiziksel ve nedensel olarak mümkün olduğu kadar uzaklaştırmak, böylece paranın izinin sürülmesini ve bulunmasını imkansız hale getirmektir. Bu aşamada fonun kaynağının kara olduğunu gizlemek yani yasa dışı kazancı kaynağından ayırmak amacıyla, sıklık, karmaşıklık ve hacim açısından yasal işlemlere benzeyen bir dizi mali işlem yapılmaktadır. Böylece karmaşık mali işlemler kullanılarak denetim mekanizması aşılmaya çalışılmaktadır.

Kara para aklama suçunun sınırı aşan özelliği dikkate alındığında, bu aşamada para finans sistemi içerisinde ülkeden ülkeye aktarılarak bir dizi işleme tabi tutulabilirken kara para ile mücadele eden birimler açısından paranın izini sürmek oldukça zor ve zaman alıcı hale gelir.

-Bütünleştirme (Integration) Aşaması: Ayırıştırma aşamasından yasa dışı kaynağı ile bağlantısı koparılan kara para bütünleştirme aşamasında yasal bir kimlikle mali sisteme girer. Kara paranın sahibi, aklanmış olan kara parayı yeniden elinde toplar, mali sistemde rahatça işlem yapmaya başlar ve akladığı fonlarla ilgili ekonomik varlığı nereden bulduğu yönündeki bir soruya karşılık yasal mercileri ikna edecek bir cevap verebilir.

Yerleştirme ve ayırıştırma aşamalarında para henüz yasal görünüme kavuşmamıştır. Oysa bütünleştirme aşamasında mali sistemdeki para artık kullanıma hazır paradır ve herkesin yaptığı yasal işlemler yapılarak tüketim, yatırım veya başka bir şekilde değerlendirilebilir.

Yeraltı ekonomisi ile mücadele ederken amaç, söz konusu yasa dışı faaliyetlerden sağlanan gelirden vergi alınması değil, yasa dışı faaliyetin tamamen ortadan kaldırılmasıdır. Kanunen yasak olan bu faaliyetlerden herhangi bir vergi geliri sağlama imkanı yoktur. Dolayısıyla, kayıtdışı ekonominin boyutları, yeraltı ekonomisini de kapsayacak biçimde genişletildiğinde, bu alanın ölçümündeki aşırı zorluklar ve hatta olanaksızlıklara bağlı olarak, sonuçların geçerliliği daha da zayıflamaktadır (Önder,2001: 5).

Kara paranın aklanması amacıyla çok çeşitli kurum ve yöntemler kullanılmaktadır. Bunlardan bazıları (Başak,1998: 4-6): mantarlama (smurfing), fiktif veya yanlış isim ile hesap açma, finansal kuruluşlarla işbirliği yapmak, çeşitli şirketlerden yararlanma, nakit kaçakçılığı, işçileri kullanma, döviz büfeleri, yabancı finansal kuruluşlarla işbirliği, 900'lü telefon hatları, sigorta poliçeleri, talih oyunlarından kazanılan ikramiyeler, gazinolar, kumarhaneler vb. işletmeler, yabancı ülkelerdeki temsilcilikler, finans dışı sektörlerdir.

1.2.1.2. Kayıtdışı Ekonomi ve Kara Para İlişkisi

Kayıtdışı ekonomi ile kara para ekonomisinin ortak özelliği, her ikisinin de belgeye bağlanmamasıdır. Günümüzde kara para kavramı ile kayıtdışı ekonomi kavramı arasında önemli karışıklıklar olduğu görülmektedir. Her ne kadar bir ülkede kayıtdışı ekonominin büyüklüğü ile kara para faaliyetlerinin yoğunluğu arasında yakın bir ilişki bulunsa da, her iki kavram da farklı anlamlar içermektedir. Kayıtdışı ekonomi ile kara para ekonomisi arasındaki farklılıklar ise şöyle sıralanabilir (Gümüşkaya, 1998: 68-69). Kayıtdışında tutulan ekonomik büyüklüklerin kaynağı nitelik olarak herkesin gözü önünde yapılan yasal faaliyetlerden oluştuğu halde, kara para denilen büyüklüklerin kaynağı tamamen suç sayılan ve gizlenen fiillerden oluşmaktadır. Kayıtdışı ekonomiyi gerçekleştirenlerin tespiti halinde ilgililer sadece vergi cezalarıyla cezalandırılmalarına rağmen, kara parayı elde edenlerin tespitinde vergi cezalarından ayrı olarak, ihlal ettikleri kanunlarda sayılan hapis ve para cezalarıyla cezalandırılırlar ve elde ettikleri bütün gelirlere nemalarıyla birlikte el konulmaktadır. Kayıtdışı ekonomide, işlemlerin tamamı veya bir kısmı herhangi bir resmi kayda tabi tutulmamakta ve belgelendirilmemektedir. Elde edilen kara paralar ise, kaynağını gizlemek amacıyla farklı ekonomik işlemlere tabi tutulmakta, değişik alanlarda resmi kayıtlara sokulmakta ve belgelendirilmektedir. Örneğin bu parayla ev, araba, fabrika, banka satın alınmakta ve işlemler resmi belgelerle resmi kayıtlara dayandırılmaktadır. Sadece aklanmasına ihtiyaç duyulmayan kara paralar herhangi bir kayda tabi tutulmadan harcanabilmektedir. Kayıtdışı ekonomide çalışanların amacı vergi ve diğer sosyal güvenlik ödemelerinden kaçınmak olduğu halde, kara para elde edenlerin amacı kara paranın aklanması için bu parayı ekonomik sisteme entegre etmektir. Devletin kayıtdışı ekonominin önlenmesine yönelik mücadeledeki amacı, gerçekleşen tüm ekonomik işlemleri kayıt altına alıp, toplanması gereken vergi vb. yükümlülüklerin tespiti olmasına rağmen, kara para ekonomisine yönelik mücadelede amaç, bu faaliyetlerin tamamını ortadan kaldırmak ve tekrarını önlemektir. Kayıtdışı ekonomiyi engellemek özellikle vergi idarelerinin görevidir. Kara paranın engellenmesinden ise iç ve

dış adalet ve güvenlik birimleri sorumludur, mücadele aynı zamanda uluslararası iş birliğini gerektirir. Kayıtdışı ekonomi genellikle bireysel tercihler sonucu oluştuğu halde, kara para özellikle örgütlü faaliyetler sonucu elde edilmektedir.

1.2.2. Yarı Kayıtlı Ekonomi:

Yarı kayıtlı ekonomi içinde, faaliyetleri yasal olup, kendileri de kayıtlı olan, ancak gelirlerinin büyük bir kısmı kanuni istisna veya muafiyet uygulamalarıyla ya da gerçek usul dışında vergilendirilmeleri vb. nedenlerle kayıt dışında kalan kesim ile faaliyetlerinin bir kısmını ya da tamamını yasalara aykırı şekilde kayıt dışında tutan kesim yer almaktadır. Bir kesim gelirlerini yasal olarak kayıtdışında bırakılması ile diğer kesim ise belge ve kayıt düzenine uymayarak gelirlerini yasalara aykırı olarak kayıtdışına çıkarmaktadır (Aydemir, 1995a: 77).

Gelirlerini yasal olarak kayıtdışında bırakan kesim içinde, yasal düzenlemelerle istisna tutulan, muafiyet tanınan ya da gerçek usul dışında vergilendirilen mükellefler girmektedir. Bu mükelleflerin büyük bir bölümü gerçekten de düşük gelir düzeyindeki insanlardan oluşmaktadır. Ancak yine de kayıtdışı ekonomiyi ihmal edilemeyecek boyuttaki unsurlarını teşkil etmektedirler. Bu kişiler elde ettikleri geliri kayıtlara sokmadıkları için vergi kaybı yaratmaktadırlar. Ayrıca ekonomik ilişki içinde buldukları kayıtlı sektörlerden belge almayarak, belge düzenine zarar vermekte ve sonuçta iş ilişkisi içinde oldukları kesimi de kayıtdışına sevk etmektedirler (Şengül, 1996: 15).

Gelirlerini yasalara aykırı olarak kayıtdışına çıkaran kesim, faaliyetlerinin bir kısmına ya da tamamına daha az vergi ödemek ya da hiç vergi ödememek isterler. Bu tür mükellefler özellikle yapıları gereği tespiti ve denetlenmesi çok güç sektörlerde kayıtdışılığı artırmaktadırlar.

Ekonomik hayatı gözlemleyen herkesin, üzerinde fikir birliği ettiği ve gelirlerinin önemli bir kısmını kayıtlara geçirmeyen ve yeterince vergi

ödemedikleri genel kabul gören iş kolları aşağıdaki şekilde sıralanabilir (Aydemir, 1994: 17-18):

- Gerçek gelirleri daha yüksek olmasına karşın, kendilerini hayat standardı üzerinden ödenen vergiye endekslemiş olan doktorlar, muhasebeciler ve avukatlar gibi serbest meslek erbabı,

- Kereste ve mobilya ticareti yapanlar,

- Oto galerileri, kum ocakları, emlak komisyoncuları,

- Kaçak olarak yurda giren demir ve akaryakıt ticareti ile uğraşanlar,

- Kuyumcular, döviz büroları, özel sektörde çalışan ve yüksek ücret alan ücretliler, özel inşaat yapan müteahhitler,

- Proje büroları, tekstil-iplik piyasasında çalışanlar, gayrimenkul kiraya verenler,

- Spot piyasasında dayanıklı tüketim malları ve elektronik cihaz ticareti yapanlar,

- Küçük sanayi bölgelerinde oto tamir-bakımı yapanlar ve oto yedek parçası satanlar,

- Sahte ve muhteviyatı itibarıyla yanıltıcı belge (naylon fatura) düzenleyenler,

- Tarımsal ürünleri alıp-satanlar,

- Eğlence hizmeti veren yerler ve bu iş yerlerinde çalışanlar,

- Turizme yönelik hizmet işletmeleri ve hediyelik eşya satan iş yerleri.

Burada hemen belirtmek gerekir ki, yukarıda sayılan sektörlerde faaliyet gösterenlerin çoğunun, gelirlerinin büyük bir kısmını gizleme eğiliminde olmalarına karşın, vergisini tam ödeyen mükelleflerin de bulunduğu bir gerçektir. Kolay denetlenebilir olan sektörlerin faaliyetlerinin her aşamasında belirli yaptırımların uygulanması sonucu kayıtdışılığın önüne geçilebilirken, denetimin zor olduğu sektörlerde kayıtdışı çalışma, kişiler tarafından bir avantaj olarak görülmektedir. Dolayısıyla bu sektörlerde faaliyet gösterenler, gelirlerinin büyük bir kısmının gizleme eğilimlerine girdiklerinden kayıtdışılığın önüne geçilmesinde güçlükler yaşanmaktadır.

1.2.3. Kayıtlara Hiç Girmeyen Ekonomi:

Kayıtlara hiç girmeyen ekonomi içinde yer alanların, faaliyetleri yasal olmasına rağmen vergi idaresinde kayıtları yoktur, dolayısıyla hiç vergi ödemezler. Her yerde rastlanmakla birlikte özellikle büyük kentlerde daha sıkça görülen bu mükelleflere aşağıdaki örnekler verilebilir (Aydemir, 1995a: 80) :

- İşportacılar,
- Hamallar,
- Boş buldukları yerleri otopark olarak işletenler,
- İş takipçileri,
- Şehir içi nakliyat yapan bir kısım kişiler,
- Evlerde oluşturulan küçük atölyelerde üretim yapanlar,
- Evlerinde özel ders verenler,
- İnşaat ve tarım işçileri,
- Gezici sebze- meyve satıcıları,
- Canlı hayvan alım-satımı yapanlar,
- Küçük çaplı tamir ve bakım işleriyle uğraşanlar.
- Jeton ve bilet satanlar.

Ancak unutulmamalı ki, söz konusu meslekleri yapan kişiler arasında vergi mükellefi olanlar da çıkabilir. Semt pazarlarından yapılan alışverişler, inşaat sektöründe vergi dairesinin bilgisi dışında çalışan inşaat işçileri ve kazançları, tarım sektöründe çalışan işçilerin yarattığı gelirin saptanabilmesi ve vergilendirilmesinde güçlükler bulunmaktadır.

Bu sektörde etkinlikte bulunanlar, genellikle geçim sıkıntısı yüzünden kırsal kesimlerden kentlere göç eden insanlardan oluşmaktadır. Bu insanlar kar elde etmekten çok, ailelerinin ve kendilerinin hayatlarını devam ettirmeyi sağlayacak temel ihtiyaçların temin edilmesi amacıyla, çok ağır koşullar altında, çok az ücretlerle çalışmaktadırlar. Kadın ve çocukları da içeren ve bu amaçla faaliyet gösteren gayri resmi sektör işçileri; işportacılık, hamallık, gündelikçilik gibi günlük işlerde, düşük ücret karşılığı çok uzun saatler çalışırlar ve genellikle alt yapısı tamamlanmamış, birçok temel kamusal

hizmetlerin ulaştırılmadığı gecekondularda yaşamaktadırlar (Özötün,1994: 20).

Milli gelir içindeki payı % 60 civarında olan hizmetler sektörünün yarattığı istihdamın önemli bir kısmı kayıtdışıdır. Denetimin zorluğu, yapılan işin niteliği ve işsizliğin kişileri sosyal güvenlik sisteminin dışında çalışmaya ittiği bir ortamın varlığı, tıpkı tarım sektöründe olduğu gibi, hizmetler sektöründeki kayıtdışı çalışmayı önemli boyutlara ulaştırmıştır.

1.3. KAYITDIŞI EKONOMİNİN NEDENLERİ

Kayıtdışı ekonominin ortaya çıkmasına yol açan ekonomik, mali, sosyolojik, siyasi, psikolojik, demografik ve hukuki birçok neden bulunmaktadır. Kayıtdışı ekonomi, ülkenin iktisadi sistemi ve yapısal özelliklerine bağlı olarak, bu nedenlerden bir ya da birkaçının etkisiyle ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda kayıtdışı ekonomi, farklı ülke ekonomilerinde farklı nedenlerle ortaya çıkabilmektedir. Kayıtdışı ekonomiyi ortaya çıkaran ve boyutlarının büyümesine neden olan olayları aşağıdaki gibi gruplayabiliriz:

1.3.1. Ekonomik Nedenler

Bir ülkenin sahip olduğu ekonomik sistem ve buna bağlı yapısal özellikler kayıtdışı ekonomiye neden olabilmektedir. Ekonomik düzenlemelerin, sınırlamaların ve bürokrasinin daha yoğun olduğu ülkelerde kayıtdışı ekonominin boyutunun daha yüksek olduğu gözlemlenmektedir. Özellikle tarım ve hizmetler sektörü paylarının yüksek olduğu ekonomiler, söz konusu sektörlerin izlenme ve denetlenmesindeki zorluklar yüzünden kayıtdışı ekonomik etkinlikler açısından elverişli hale gelirler.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan 1970'li yıllara kadar üretim süreci büyük ölçekli çalışan işyerlerinde standart ürünlerin, niteliksiz işgücü ile üretilmesi şeklinde olmuştur. "Fordist Üretim Sistemi" denilen bu üretim

sisteminin esası, aynı malın çok miktarda ve daha düşük maliyetle üretilmesidir. Dünya üzerinde şirketler arasında rekabetin artması ve pazarın daralmasıyla üretim sistemi “Ademi Merkeziyetçi” bir hale gelmiştir. Büyük ölçekli işletmeler, farklı kalitede mallar üretebilen küçük ölçekli işletmeler haline dönüşmüştür. “Post-Fordist Üretim Sistemi” olarak adlandırılan bu sistem ekonomik ve sosyal hayatta büyük değişiklikler yaratmıştır. Sonuçta, kayıtdışı ekonomiyi ortaya çıkaran diğer bir ekonomik neden, ekonominin genellikle Küçük ve Orta Ölçekli İşletme (KOBİ)’lerden oluşmasıdır. KOBİ’lerin dış finansman sağlama olanaklarının kısıtlı olması ve gelişmekte olan ülkelerde risk sermayesi yatırım ortaklığı*, KOBİ borsaları**, kredi garanti fonu*** gibi kurumların henüz yeterince yerleşmemiş olmasından dolayı işletmeler, aynı zamanda bir oto-finansman yolu olan az vergi ödeme yoluyla faaliyetlerini finanse etmektedir. İşletmelerin küçülmesi kayıtdışı istihdamı da artırmaktadır. Çalıştırılan işçi sayısına bağlı olarak getirilen bazı yükümlülükler de işletmeleri küçük işletme şeklinde yeni arayışlara yöneltmektedir (Işık ve Acar, 2003: 120). İşletmelerin temel amacı, üretimlerini mümkün en düşük maliyetle gerçekleştirmektir. Bunu gerçekleştirmek için de girdileri en ucuz kaynaklardan sağlamaya çalışırlar. Özellikle gelişmekte olan ülkeler (GOÜ)’de yaşanan yaygın işsizlik, bireyleri herhangi bir sosyal güvence veya kayıt altında olmadan çalışmaya razı hale getirmektedir. İşletmeler bu nedenle, emek ve diğer üretim araçlarını kayıtdışı sektörden sağlama yoluna gitmektedirler.

*Risk Sermayesi Yatırım Ortaklığı: Teknoloji ağırlıklı sanayileşme stratejisinin benimsendiği başta ABD, İngiltere, Fransa, Japonya, Hollanda ve Almanya gibi ülkelerde özellikle II. Dünya savaşından sonra ortaya çıkan risk sermayesi genel olarak; dinamik, yaratıcı ancak finansal gücü yeterli olmayan girişimcilerin yatırım fikirlerini gerçekleştirmeye olanak tanıyan bir yatırım finansmanı biçimi olarak tanımlanabilir.

**KOBİ Borsaları: Başta KOBİ’ler olmak üzere gelişme ve büyüme potansiyeline sahip işletmelerin kaynak ihtiyaçlarına çözüm bulabilmek amacıyla, faiz ve ana para geri ödeme maliyeti olmayan sermaye piyasası aracılığıyla hisse senedi ihracını yaygınlaştırmak amacıyla faaliyet gösteren borsalardır.

***Kredi Garanti Fonu: Küçük ve orta ölçekli işletmeler için sağladığı kefaletle bu işletmelere destek veren ve yatırımlarının ve işletmelerinin finansmanında banka kredisi kullanmalarını mümkün hale getiren bir kurumdur.

Kayıtdışı ekonominin ortaya çıkmasına yol açan bir diğer ekonomik neden ülkedeki gelir dağılımıdır. Kayıtdışı ekonomi ve gelir dağılımı ilişkisi, gelirden pay alan grupların gelirlerini artırmak amacıyla kayıtdışı istihdama arz yaratması ile ortaya çıkmaktadır. Düşük gelir grubunda bulunan kimseler gelirlerinin yetersiz kalması nedeniyle ya ek iş talebiyle işgücü piyasasına girmekte ya da nitelikleri itibariyle işgücü piyasasına dahil olmayan kadın ve çocuklar da bu piyasaya girmektedirler. Gerek ek iş talebiyle piyasaya giren işgücü, gerekse kadın ve çocuklar, üretken istihdam alanlarının yetersiz olması veya konumlarının zorlaması nedeniyle büyük ölçüde kayıtdışı sektörde istihdam şansı aramaktadırlar (DPT, 2001: 3).

GOÜ'de adaletsiz bir gelir dağılımı söz konusu olabilir. Bu durum, gelir dağılımının ekonomi yönetimi tarafından kalkınmanın finansmanı aracı olarak kullanılması amacıyla olabileceği gibi, ekonomi yönetimindeki istikrarsızlık nedeniyle de olabilir.

Özellikle GOÜ'de, en önemli ekonomi politikası amaçlarından biri de ekonomik büyümenin sağlanmasıdır. Bu amacı gerçekleştirmek için ekonomi politikası araçları diğer bir temel ekonomi politikası amacı olan gelir dağılımını olumsuz etkileyebilir. Bu durumda ekonomi politikası amaçları arasında bir çatışma ortaya çıkacaktır. Milli gelirin adaletsiz dağılımı da düşük gelir grubunda olan bireylerin kayıtdışı faaliyetlerinin artmasına neden olacaktır. Sonuçta kullanılan ekonomi politikası araçlarının yan etkileri ana etkilerini olumsuz etkilemektedir (Erkan, 1997: 206).

Kayıtdışı ekonominin ekonomik nedenlerinden biri de yüksek oranlı enflasyondur. Özellikle 1970'li yıllarda petrol fiyatlarında gerçekleşen yüksek artışlar, tüm dünyada fiyatlar genel düzeyinde sürekli artışlara yol açmıştır. Enflasyon oranlarındaki bu yükselme çoğu ülkenin ekonomik dengesini olumsuz etkilemiştir. Enflasyonist ortamda bireyler aralarında yaptıkları sözleşmeleri enflasyon şartlarına uyarlamaya çalışmakta ve bu nedenle sözleşme bilgilerini mali açılardan gizli tutmaktadırlar (Toptaş, 1998: 41). Mali işlemlerin devletten gizlenmesi veya eksik bildirilmesi kayıtdışı ekonomik işlemlerde artışı göstermektedir. Ekonomideki tüm dengeleri bozan enflasyon, vergisel boyutta da belirsizliğe neden olmakta, işletmelerin gelir ve

gider dengeleri üzerinden kayıtdışı ekonominin büyümesine yol açmaktadır. Enflasyonist ortamda fiyat yükselişleri karşısında reel gelirleri artmadığı halde daha yüksek gelir dilimlerinden vergi ödemek zorunda kalan üretici ve tüketici kesimler, olanaklar ölçüsünde kayıtdışılığa kayarak, enflasyona göre kendilerini ayarlamaktadırlar.

GOÜ'de tarım sektörünün GSMH içinde payı uygulanan ekonomik politikalar, tarım ürünleri ihracatında azalma, küresel kriz vb. nedenlerden ötürü düşme eğilimi göstermektedir. Tarım kesiminde yaşanan kriz, bu kesimde işsizliğin artmasına ve bireylerin şehirlere göç etmesine yol açmaktadır. Şehirlere göç eden bireylerin yeterince kalifiye olmamaları, kayıtlı ekonomi içinde istihdamların sınırlı kalmasına ve kayıtdışı ekonomi içinde istihdam edilmelerine neden olmaktadır.

Bütün bu ekonomik koşullar nedeniyle firmalar, maliyet avantajı yaratmak ve ucuz emek gücü sağlayabilmek için kayıtdışı çalışmayı tercih edebilmektedir. Dünya ekonomisinde küreselleşme ve bütünleşme eğilimleri ile dış ticaretteki rekabet ortamı da kayıtdışı ekonominin boyutlarını artıran nedenler arasındadır.

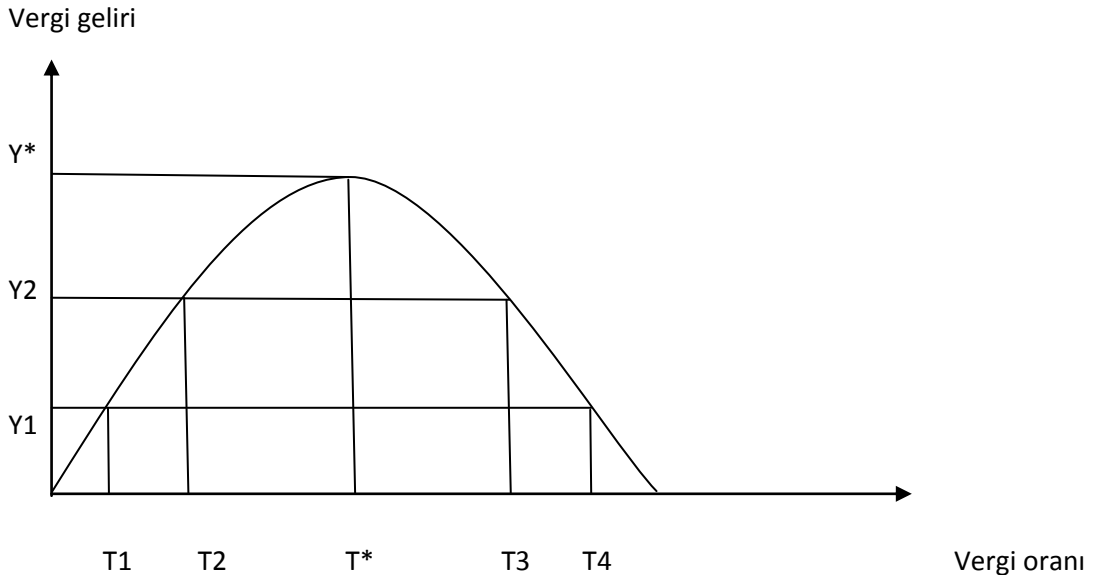
1.3.2. Mali Nedenler

Kamu otoritesinin, özel sektör üzerindeki her türlü bürokratik ve hukuki düzenleme ve yaptırımları kayıtdışı ekonominin boyutlarını doğrudan etkilemektedir. Kayıtdışılığa neden olan mali nedenler arasında; aşırı vergileme, yüksek sosyal güvenlik yükümlülükleri, gereğinden fazla kamusal düzenleme, bürokratik yapının etkin olmaması ve yolsuzluklar sayılabilir.

Yapılan birçok çalışmada vergi yükü ile kayıtdışı ekonominin yönü arasında kuvvetli bir ilişki gözlemlenmiştir. Vergi ve sosyal güvenlik yükümlülüklerinin ağır olduğu ülkelerde kayıtdışı ekonominin boyutlarının büyüdüğü gözlemlenmiştir. Çalışanlar ya işini kaybetmek korkusu ile ya da vergi ve sosyal güvenlik yükümlülükleri için ayrılması gerekenin çok altında bir tutarın kazançlarına eklenmesi karşılığında kayıtdışında çalışmayı kabul

etmektedir. Ayrıca vergi mevzuatının karmaşık olduğu ekonomilerde, mevcut vergi istisnaları ve kolaylıkları vergiden kaçınma teşebbüslerini artırmaktadır. Denetimin eksik ya da rüşvetin yoğun olduğu ekonomilerde vergi kaçırma da artmaktadır (Ercan, 2006: 46).

Özel kesimden kamu kesimine vergi ödenmesi yoluyla yapılan parasal aktarım, eğer özel kesim isteksiz ise azalabilir. Yüksek vergi oranları ve ağır işleyen bürokrasi özel sektörün vergi verme isteğini azaltır. Vergi oranları ile vergi hasılatı arasındaki ilişki "Laffer Eğrisi" aracılığıyla ölçülür. Bu analizde hiç vergi alınmaması ve % 100 vergi oranı arasında vergi hasılatını en yüksek gerçekleştiren nokta bulunmaya çalışılır. Bu analize göre, ortalama vergi oranının % 0 olduğu durumda hiç vergi geliri yoktur. Vergi oranının % 100 olduğu durumda kişiler hiçbir üretimde bulunmaz ve dolayısıyla hiçbir gelir sağlanmaz. Çünkü, hiç kimse sadece devlete vergi ödemek için çalışmayacaktır. Vergi oranının yüksek olması mükellefleri vergi vermemeye teşvik ederek vergi hasılatını azaltacak ve kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde artışa neden olacaktır.

Şekil: 1. Laffer Eğrisi Analizi

Şekil 1’de görüldüğü gibi toplam vergi geliri (T^*) noktasında en yüksek düzeye ulaşmaktadır. Hükümetlerin bu vergi oranını aşmaları halinde, toplam vergi gelirleri düşmekte ve kayıtdışı ekonomik faaliyetler artmaktadır. Bu durum, ekonomi politikası araçlarını uygulamada, bir psikolojik sınıra sahip olduklarını gösterir. Psikolojik olarak ekonomi politikası araçlarının belirli alt ve üst sınırları mevcuttur. Şekilde görüldüğü gibi, vergi yükünün artması durumunda, belirli psikolojik sınırların aşılması vergi kaçakçılığını artırarak vergi gelirlerinin azalmasına yol açar. (Y_1) gelir seviyesini sağlayan iki farklı vergi oranı vardır: (T_1) ve (T_4). Ancak bu vergi oranlarından ikincisi çok daha yüksektir. Aynı şekilde (Y_2) gelir seviyesini de daha düşük ve daha yüksek vergi oranları uygulayarak ulaşılabilir. Laffer Eğrisi’nin önemi de işte bu noktada ortaya çıkmaktadır. Aynı gelir düzeyi sağlandığına göre, daha düşük vergi oranı uygulamak gereklidir. Hükümetlerin gelirlerini artırmak için sık sık uyguladığı vergi oranlarını artırma politikası, eğer ekonomi Laffer Eğrisi’nin ikinci bölümündeysen işe yaramayacak, aksine vergi gelirleri azalacaktır. Bu bölümde yer alan bir ülke için, vergi oranlarını azaltmak doğru olacaktır. Bir ekonominin Laffer Eğrisi’nin ikinci bölümünde bulunmasının çeşitli nedenleri olabilir. Birincisi, vergi oranlarındaki artış insanları kayıtdışı çalışmaya veya hiç çalışmamaya itebilir. Böylece toplam vergi yükümlüsü azalacak ve bu azalma ile doğacak vergi kaybı, vergi ödeyenlerin ödedikleri vergideki artıştan fazla ise vergi gelirleri azalacaktır. İkincisi, dolaylı vergiler sorumlusu işveren olan bir vergi olmasına rağmen, tüketiciye yansıtılır. Yani, bir malın vergi oranındaki artış, o malın fiyatını artırır. Eğer malın talebinin fiyat esnekliği yüksekse yani fiyat arttığında insanlar o maldan daha az tüketiyor veya hiç tüketmiyorsa, malın tüketimi azalacaktır. Bu da vergi gelirlerinin azalmasına yol açacaktır. Vergi oranları azaldığında da bu etkilerin tersi olur ve vergi gelirleri artar.

Kayıtdışı ekonominin mali nedenlerinden biri olarak, devletin ekonomiye yasaklayıcı ve/veya düzenleyici müdahaleleri sonucunda bu tür müdahalelerden kaçınmaya çalışanların, kayıtdışı alana kaymaları sayılabilir. Bu tür müdahaleler sonucunda oluşan kayıtdışı sektör daha çok yasa dışı ekonomi alanının genişlemesine katkıda bulunur. Devletin çalışma

saatlerine, bazı sektörlerde fiyatlara ya da çalışma koşullarına müdahalesi enformel sektörün oluşumuna neden olabilir. Mal piyasalarında oluşan karaborsa, emek piyasalarındaki denetimsiz istihdam ya da para piyasalarında görülen tefecilik, hep kamu müdahalesi sonucunda oluşan enformel sektörlerin örneklerini oluşturmaktadır (Önder, 2001: 3).

Devlet harcamalarının yapıldığı alanlara ilişkin olarak güvenilirliğin azalması, toplumsal vergi bilincinin zayıflamasına yol açarak, kayıtdışı ekonominin büyümesine, rüşvet ve yolsuzluğun artmasına neden olabilmektedir.

1.3.3. Sosyal Nedenler

Kayıtdışı ekonominin nedenlerinden bazıları da ülkelerin sosyal yapısıyla ilgilidir. Nüfusun hızla arttığı, bölgelerarası gelişmişlik farkının yarattığı iç göç olgusu ve çarpık kentleşmenin yoğun olarak gözlemlendiği ülkelerde kayıtdışı ekonominin boyutları da büyümektedir. İşsizliğin artması, istihdam vergilerinin yüksek olması, bürokratik engeller, işgücü piyasasına yönelik katılıklar da kayıtdışı ekonominin istihdam boyutunda artışa neden olan sosyal nedenlerdendir. Bütün bunlar, kayıtlı ekonomiden kayıtdışı ekonomiye geçişe neden olurlar. Vergi bilinci ve vergi ahlakının düşük olması kayıtdışı ekonominin giderek artmasına neden olur.

İnsanlar elde ettikleri gelirin bir kısmını devlete vergi olarak ödemek istemezler. Vergiyi ödeyenlerle, vergiyi ödemediği halde kamu harcamalarından yararlananlar arasındaki haksız rekabet ve adaletsizlikler vergiye karşı direnç yaratır. Bunların başlıcaları; vergiden kaçınma, vergi kaçakçılığı, vergi borcunun geç ödenmesi, vergi grevi ve yansımalarıdır (Sarılı, 2002: 42).

1.3.4. Hukuki ve Siyasi Nedenler

Vergi sistemindeki ve vergi idaresindeki aksaklıklar hukuki nedenlerden dolayı kayıtdışı ekonomiye neden olmaktadır. Vergi kanun, yönetmelik ve tebliğlerinin yeterince açık ve anlaşılabilir olmaması, sık sık değiştirilmesi sonucu, mükelleflerce düzenlemelerin izlenebilmesinde yaşanan güçlükler, mükelleflere tanınan muafiyetler, vergi istisnaları, genel bütçe gelirlerine dahil olmayan ancak, devletçe zorunlu kılınarak karşılıksız olarak alınan katılma payları, kamu vakıf ve derneklerine yapılan zorunlu bağışlar gibi kayıtdışı vergiler (Akalin, 1996: 36), vergi idaresinin hantal yapısı, bu yapı nedeniyle ortaya çıkan denetleme zorluğu, denetim sıklığının seyrekliği ve kamudaki yolsuzlukların artması gibi nedenler de mükellefleri kayıtdışı çalışmaya itmektedir. Sık sık çıkarılan vergi afları da, vergi kaçakçılığı ve kayıtdışı ekonomiyi özendirici duruma getirmektedir. Vergi adaletsizliği, vergi cezalarının caydırıcı olmaması, muhasebe ve mali müşavirlik hizmetlerinin yetersizliği de kayıtdışı ekonomiye yönelmeye neden olmaktadır. Vergi idaresinin etkin çalışmaması ve denetimdeki eksikler yanında insanlarda toplanan vergilerin kötü harcanacağına dair bir kanının oluşması kişileri kayıtdışılığa itmektedir (Kırkulak, 1999: 156).

Siyasal nedenler arasında, siyasetçilerin yeniden seçilmelerini garanti altına almaya yönelik oy kaygısı taşımaları, oy potansiyeli yüksek seçmen kitlelerini zor duruma sokacak uygulamalardan kaçınmalarına, söz konusu kesimlerin kayıtdışı faaliyetlerinin bir kısmını görmezden gelmelerine neden olabilmektedir (Işık ve Acar, 2003: 122).

1.4. KAYITDIŞI EKONOMİYİ ÖLÇME YÖNTEMLERİ

Kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün ölçülmesi veya tahmin edilmesi, kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin gizli biçimde yürütülmesi ve bu faaliyetler belirlendiğinde cezalandırma olasılığı gibi nedenler yüzünden oldukça güçtür. Bu nedenle, kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü tahmin edebilmek için çeşitli

yöntemler geliştirilmiştir. Aşağıda kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün tahminine yönelik kullanılan yöntemler doğrudan ölçme yöntemleri ve dolaylı ölçme yöntemleri olarak iki grup halinde kısaca açıklanmaktadır.

1.4.1. Doğrudan Ölçme Yöntemleri

Doğrudan ölçme yöntemleri anket yöntemi ve vergi incelemesi yönteminden oluşur.

1.4.1.1. Anket Yöntemi

Kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün işyeri, işgücü ve hane halkı anketleri yoluyla ölçülmesi oldukça sık kullanılan bir yöntemdir. Yapılan anketlerde, kişi ve kuruluşlara kayıtdışı etkinlikte bulunup bulunmadıkları ya da etkinliklerin kayıtlara yansıtılmayan büyüklüğünün ne kadar olduğu gibi sorular sorularak kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün ölçülebilmesi için gerekli veriler toplanır. Kayıtdışılığın yasal olmayan ve gizlenen yapısına bağlı olarak ankete katılanların bilgileri gizleme eğiliminde olacakları açıktır. Dolayısıyla anket yöntemi ile kayıtdışı ekonominin ölçülmesinin güvenilirliği tartışmalıdır. Bununla birlikte anket yönteminin üstün yanı kayıtdışı ekonominin yapısına ilişkin ayrıntılı bilgi verebilmesidir (Schneider, 2005: 30).

1.4.1.2. Vergi İncelemesi Yöntemi

Kayıtdışı ekonominin ölçülmesi vergi bildirimlerinin kontrolü esasına dayanan vergi incelemesi yöntemi ile de yapılabilir. Bu bağlamda vergi incelemeleri yoluyla mükelleflerin beyan etmediği gelirler saptanarak, kayıtdışı ekonominin büyüklüğü tahmin edilmeye çalışılmaktadır. Yapılan incelemelerde bildirimde bulunulmayan, diğer bir deyişle vergiden kaçırılan

gelirlerin, toplam gelirler içindeki payı kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün göstergesi olarak kabul edilmektedir. Faturasız mal ve hizmet alım-satımı, kaçak işçi çalıştırma, vergisiz kira ve gayrimenkul geliri elde etmek, yanlış beyanda bulunarak haksız yere vergi indirimi ve vergi bağışıklığından yararlanma gibi etkinlikler kayıtdışı ekonomi kapsamında olup gerçekte doğrudan veya dolaylı vergi kapsamına dahil edilmesi gereken etkinlikleri oluşturmaktadır (Temel ve diğerleri, 1994: 4).

Ancak vergi incelemesi yaklaşımı, kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü vergiye tabi olmayan ekonomik faaliyetlerin büyüklüğü ile eşit kabul ettiği için aslında tahmin edilen vergilendirilmeyen ekonominin büyüklüğüdür. Oysa açıktır ki, kayıtdışı ekonomi kapsamı içine giren ekonomik faaliyetler vergilendirilmeyen ekonomiden daha büyüktür.

1.4.2. Dolaylı Ölçme Yöntemleri

Dolaylı yöntemler içinde, GSMH yöntemi, istihdam yöntemi ve parasal yöntemler bulunmaktadır. Ayrıca fiziksel girdi ve MIMIC model yöntemleri de kayıtdışı ekonominin ölçülmesinde kullanılmaktadır.

1.4.2.1. GSMH Yöntemi

GSMH'nin hesaplanmasında genellikle üretim, gelir ve harcama yöntemleri olmak üzere üç farklı yöntem kullanılır. Teorik olarak bu yöntemlerin hangisi kullanılırsa kullanılsın GSMH rakamlarının eşit çıkması gerekir. Ekonomide kayıtdışı ekonomi nedeniyle, farklı yöntemler ile hesaplanan GSMH rakamları da farklı çıkmakta; gelir yöntemi ile bulunan rakam en düşük, harcama yöntemi ile bulunan rakam ise en büyük GSMH değerini vermektedir. Bu yaklaşıma göre, harcama yöntemi ile bulunan GSMH ile gelir yöntemi ile bulunan GSMH rakamları arasındaki fark, kayıtdışı ekonominin büyüklüğü hakkında bilgi verir.

Bu yöntemin zayıf yönü, ekonomide harcanmayan gelirlerin söz konusu olabileceğidir. Gelirin bir kısmı harcanmayıp yastık altında saklanıyorsa, yurtdışına çıkartılıyorsa veya istikrarsızlık dönemlerinde dövize olan talebin artmasına bağlı olarak yabancı para şeklinde tutuluyorsa bu yöntem kayıtdışı ekonominin en düşük düzeydeki tahminini verir. Kısacası, döviz, altın gibi tasarruf araçlarına yatırım eğiliminin yüksek olduğu dönemlerde ve yurt dışına transferin varlığında bu yaklaşım sağlıklı bir sonuç vermeyebilir (Temel ve diğerleri, 1994: 12). Bu yaklaşım ile hesaplanan kayıt dışı ekonominin büyüklüğü genellikle diğer yaklaşımlara göre hesaplanarlardan daha düşük çıkmaktadır. Bir ülkede kayıtdışı ekonomi var ise harcamalar yöntemi ile hesaplanmış GSMH değerinin üretim yoluyla hesaplanmış GSMH değerinden daha büyük çıkması beklenmektedir. Söz konusu farkın istatistikçiler tarafından hata olarak nitelendirilip giderilmeye çalışılması kayıtdışı ekonominin gerçek büyüklüğü hakkında sağlıklı verilere ulaşılmasını engeller.

GSMH yöntemini kullanarak ölçüm yapan araştırmacılar: Avusturya'da A. Franz (1983), İngiltere'de Kerrick Mac Afee (1980), Michael O'Higgins (1989), James D. Smith (1985), Almanya'da Daniela Del Boca (1998), Hans-Georg Petersen (1982), Kore ve Tayvan'da Tiho Yoo –Jin K. Hyun (1998) , Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nde ise T. Park (1979)'tır.

1.4.2.2. İstihdam Yöntemi

İstihdam yönteminde, nüfusun, sivil işgücü arzının ve istihdamın zaman içinde gelişimi incelenerek kayıt dışı ekonominin büyüklüğü tahmin edilmeye çalışılmaktadır. Sivil işgücü arzının toplam nüfusa oranı ile istihdamın toplam nüfusa oranının zaman içinde benzer gelişme göstermesi beklenir. Sivil işgücünün toplam nüfusa oranı belirli seviyede kalırken, istihdamın toplam nüfusa oranının düşmesi, toplam istihdam içinde kayıtdışı ekonomideki istihdamın payının artmasını ifade eder ki bu da kayıtdışı ekonominin büyüklüğü hakkında bilgi verir. Bu yaklaşımın en önemli

eksikliği, hesaplamanın yapıldığı dönemin sosyal gelişmelerini ve ikinci işte çalışanları dikkate almamasıdır. Sosyal gelişmelerden bir kısmı istihdamın toplam nüfusa oranını yükseltirken bir kısmı da sivil işgücünün toplam nüfusa oranını düşürerek sanki kayıtdışı ekonominin küçüldüğü izlenimi bu yöntemin güvenilirliğini olumsuz yönde etkilemektedir (Sarılı,2002: 37).

Kayıtdışı ekonomi ile kayıtdışı istihdam arasında oldukça sıkı bir ilişki vardır. Kayıtdışı istihdam kavramı ilk kez 1970 yılında Uluslararası Çalışma Örgütü (International Labour Organization -ILO) tarafından düzenlenen Dünya İstihdam Programı (World Employment Program) kapsamındaki Kenya Raporunda “enformal sektör” olarak kullanılmıştır. Raporda kayıtlı (formel) sektör tarafından karşılanamayan açık işsizliğin kayıtdışı (enformel) sektör tarafından emildiği ve kırsal alandan şehre göçün beklenen miktarda açık işsizliğe yol açmadığı saptaması yapılmıştır (TOBB, 1994:126). Bu saptama aynı zamanda kayıtdışı istihdamın nedenlerinden olan göç olgusuna da değinmesi bakımından oldukça önemlidir (Güloğlu, 2005: 2).

Resmi istatistiklere göre çalışan kişi sayısı ile sosyal güvenlik kuruluşlarına bağlı olarak çalışan kişi sayısı arasındaki fark da bir kısım istihdamın kayıtdışı olduğunun ciddi göstergesidir (Kıldış, 2000: 15).

Kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü tahmin etmeye yönelik ilk çalışmalar, Bruno Contini (1981 ve 1982), Daniela Del Boca (1981) ve David M. O'Neill (1983) tarafından yapılmıştır. İstihdam yöntemi kullanılarak, 1977 verilerine göre 1981 yılında araştırması yayımlanan Contini'ye göre İtalya'da % 14-20 kayıtdışı ekonomi mevcuttur. O'Neill, ABD'de 1981 yılında GSMH'nin % 6.5' ine denk olarak 222 milyar dolarlık kayıtdışı ekonomi tespit etmiştir.

Bu yöntemin varsayımları: Belirli bir yıl ya da belirli bir dönem baz yani referans olarak kabul edilmekte, bu yılda kayıtdışı ekonominin sıfır veya minimum olduğu varsayılmaktadır. “Ceteris Paribus” varsayımı altında olaylar gerçekleşmektedir.

1.4.2.3. Parasalcı Yöntemler

Kayıtdışı ekonomiyi ölçmek için kullanılan bu yöntem, ekonomide parasal alanda kullanılan araçlarla çözüm yolları arar. Yöntem çek, senet, kredi kartı gibi ödeme araçlarının az kullanıldığı ekonomilerde güvenilir sonuçlar verebilir. Kayıtdışı ekonomik faaliyetler genellikle nakit olarak yapılır. Kişilerin evlerinde veya üzerlerinde buldukları para kolaylıkla kayıt altına alınmayabilir. Bu yüzden kayıtdışı ekonominin boyutundaki artışla para stokunda doğrudan bir yükselme yaratır. Emisyon yaklaşımı olarak da adlandırılabilen bu yöntem üç başlık altında açıklanabilir. Bunlar basit parasal oranı, işlem hacmi oranı ve ekonometrik yöntemlerdir.

1.4.2.3.1. Basit Parasal Oran Yöntemi

Basit parasal oran yöntemi ilk defa 1958 yılında Cagan tarafından kullanılmıştır. Cagan, ABD için İkinci Dünya Savaşı yıllarında beyan edilmeyen gelirleri tahmin etmeye çalışmıştır. Daha sonra 1977 yılında Peter Gutman tarafından geliştirilen bu yöntemin varsayımları şunlardır:

- 1- Ekonomide belirli bir yıl baz alınarak, bu yılda kayıtdışı ekonomik faaliyetin bulunmadığı kabul edilmektedir.
- 2- Söz konusu yıl için dolaşımdaki paranın (C), mevduat hacmine (D) oranı (C/D) baz alınmaktadır (Gutman, 1977: 28). Bu oran gelecek yıllar için de sabit kabul edilerek hesaplamalarda kullanılmaktadır.
- 3- Kayıtdışı ekonomideki paranın dolanım hızıyla kayıtlı ekonomideki paranın dolanım hızı birbirine eşittir.
- 4- Kayıtdışı ekonomide ödemeler sadece nakit para ile yapılmaktadır. Çek, senet gibi araçlar kullanılmamaktadır.

Bu yönteme göre, dolaşımdaki paranın mevduata olan oranının artması, para talebindeki artışa işarettir ve bu da kayıtdışı ekonomideki büyümeye neden olur.

Kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün bulunmasında kullanılan formüller aşağıdaki gibidir (Özsoylu, 1996: 38-39) :

$$V_r = V_g = V \quad (1)$$

Burada V_r , kayıtlı ekonomideki paranın dolanım hızını verirken, V_g kayıtdışı ekonomideki paranın dolanım hızını göstermektedir. Modelin varsayımına göre (1) no.lu eşitlikte bu iki değer birbirine eşittir.

Dolaşımdaki para, aşağıdaki formülle tanımlanmaktadır:

$$C = C_r + C_g \quad (2)$$

Burada C_r , kayıtlı ekonomideki parayı ve C_g ise kayıtdışı ekonomideki para miktarını göstermektedir.

$$C/D = k \quad (3)$$

Dolaşımdaki paranın vadesiz mevduata olan oranını vermektedir. Bu eşitlikte D , vadesiz mevduatı temsil etmektedir.

Bu yöntemi uygulamak için kayıtdışı ekonominin olmadığı ya da C/D oranının en küçük olduğu baz yıl seçilir. Seçilen baz yılda kayıtdışı ekonomideki para miktarı yani C_g sifıra eşit olduğundan ($C_g = 0$), dolaşımdaki para, kayıtlı ekonomideki para miktarına eşit olur ($C = C_r$). k zaman içinde sabittir. Buna göre 3 no.lu denklemde C yerine C_r konularak ve gerekli işlemler yapılarak C_g değeri aşağıdaki 4 no.lu eşitlikte görüldüğü gibi bulunur:

$$C/D = C_r/D = k \quad (4)$$

$$C_r = (C/D) D = kD$$

$$C_g = C - C_r = C - kD$$

Sonuç olarak, paranın dolanım hızının her iki ekonomide de aynı olduğu varsayıldığında ($V_r = V_g = V$) kayıtdışı ekonominin büyüklüğü, kayıtdışı para miktarıyla paranın dolanım hızının çarpımına eşit olacaktır.

$$\text{Kayıtdışı Ekonomi} = V C_g$$

$$\text{Kayıtdışı Ekonomi} = V (C - kD) \quad (5)$$

Basit parasal yöntemle yapılan eleştirilerden biri; varsayılanın aksine kayıtdışı ekonomide tüm işlemler nakit para ile gerçekleşmemektedir. Günümüzde nakit para ile birlikte çek, kredi kartı, ATM (Automated Teller Machine) kartı gibi ödeme araçlarının kullanımındaki artış, bu yöntemle

tahmin edilen kayıtdışı ekonomi büyüklüğünün olduğundan daha düşük çıkmasına yol açabilmektedir. Bir diğer eleştiri, iki ekonomide paranın dolanım hızlarının eşit olduğu varsayımındadır. Paranın dolanım hızı kayıtdışı ekonomide, kayıtlı ekonomiye göre daha yüksektir. Dolaşımdaki paranın vadesiz mevduata oranının sabit kalması çok zordur. Bu oran elde nakit tutmanın fırsat maliyeti, perakende ticaret hacmi, gelir vergisi oranı gibi birçok faktör tarafından belirlenmektedir. Bu nedenle bu orandaki değişmelerin kayıtdışı faaliyetlerin artması ya da azalması olarak yorumlanması yanlış olabilecektir. Ayrıca kayıtdışı ekonominin olmadığı bir yıl seçmek araştırmadan elde edilecek sonuç açısından önem taşımaktadır. Bunun nedeni, farklı iki çalışmada farklı yıllar baz yılı olarak seçildiğinde sonuçlar da farklı çıkabilmektedir. Ayrıca, daha çok nakit para gerektiren perakende satışlardaki gelişmeleri, banka iflasları gibi halkın bankalarda mevduat tutmasını etkileyen gelişmeleri ve nakit tutumunu etkileyen şehirleşme ve seyahat eğilimlerini dikkate almadığı için eleştirilmektedir (İlgin, 1999: 57).

1.4.2.3.2. İşlem Hacmi Yöntemi

İşlem hacmi yöntemi, Edgar Feige tarafından Irving Fisher'in "Miktar Teorisi" eşitliği kullanılarak geliştirilmiştir. Feige bu yöntemde basit olarak Fisher'in işlem hacmi yaklaşımını kullanmakta ve işlem hacminin milli gelire oranındaki değişmelerden hareket etmektedir (Feige, 1989: 44). Miktar teorisinde;

$$MV = PT \text{ 'dir.} \quad (1)$$

M, para arzını, V, paranın dolanım hızını, P, fiyatlar genel seviyesini ve T ise işlem hacmini temsil etmektedir. Buradan hareketle,

PT: Ülkede üretilen toplam mal ve hizmetlerin piyasa değerini,

MV: Toplam parasal işlemlerin değerini göstermektedir.

Toplam ödemeler MV ve kayıtlı işlemler birbirinden bağımsız olarak tahmin edilebilirse, MV – PT farkı alınarak kayıtdışı işlemlerin değeri bulunabilir (İlgin, 1999: 59).

Bu denklemde $Y = MV$ ' dir. Milli gelir, paranın işlem hızı ile toplam para stokunun çarpımına eşittir. PT 'nin GSMH'ye oranı sabit ve biliniyorsa buradan o yıla ait GSMH hesaplanabilir. Bu yöntemde kayıtdışı ekonominin olmadığı baz yılda PT 'nin GSMH'ye oranı hesaplanır. Hesaplanan bu oranın diğer yıllar için kullanılmasıyla hesaplanan GSMH ile o yıldaki resmi GSMH rakamı arasındaki fark kayıtdışı ekonominin hacmini gösterecektir (Feige, 1989: 48).

Bu yöntemin varsayımları:

- 1- Kayıtdışı ekonominin olmadığı varsayılan bir baz yıl seçilmelidir.
- 2- Alınan baz yılında, işlem hacminin parasal değeri yani PT ile nominal GSMH arasındaki oran sabit kabul edilmektedir.

Feige analizinde Gutman'ın, kayıtdışı sektörde ödeme aracı peşin paradır, varsayımını daha da geliştirerek, nakit paraya ek olarak çek, senet vb. ödeme araçlarını da analize dahil etmiştir (Özsoylu, 1996: 43). Bu nedenle eşitlikteki M :

$$M = C + D \quad (2)$$

Olarak kabul edilmiştir. Bu eşitlikten hareketle kayıtdışı ekonominin boyutu:

$$(C + D) V = PT \quad (3)$$

$$\text{Kayıtdışı Ekonomi} = VM - Y_r \quad (4)$$

$$\text{Kayıtdışı Ekonomi} = Y - Y_r \quad (5)$$

Eşitliği ile bulunmaktadır. Eşitlik (5)'teki Y , nominal milli geliri, Y_r ise milli geliri vermektedir (Özsoylu, 1996: 43). Bu yöntemde PT /Nominal GSMH oranı bilinmekte olup, bu oran sabittir. Belirli bir dönemde MV 'nin belirlediği GSMH rakamı ile istatistiklerde açıklanan GSMH rakamı arasındaki fark (5) no.lu eşitlik kayıtdışı ekonomide yaratılan geliri vermektedir (Temel ve diğerleri, 1994: 7).

Feige, ABD'de 1939 yılında kayıtdışı ekonominin olmadığını kabul etmiş ve bu dönemdeki toplam işlem hacminin GSMH'ye oranını 1976 yılının verilerine uygulayarak söz konusu yıl için kayıtdışı ekonominin GSMH içinde oranını % 13.2 ile % 21 arasında bulmuştur.

Feige'nin yönteminde paranın dolaşım hızı ve vadeli mevduat dolaşım hızını bulmak için ayrıntılı bir hesaplama gereklidir. ABD açısından, vadeli mevduat dolaşım hızını bulmak zor olmamıştır. Çünkü 1919 yılından itibaren ABD'de bu konudaki bilgiler her yıl düzenli olarak yayınlanmaktadır. Nakit paranın dolaşım hızını Feige, bir birimlik banknotun tedavülden kaldırılıncaya kadar geçen süre içinde el değiştirme sayısını tespit ederek hesaplamaya çalışmıştır. Hazine değiştirilen banknot miktarını kupürler itibariyle her yıl düzenli olarak kaydettiği için banka sistemi dışında kalan nakit paranın değiştirilmesine ilişkin devamlı suretle yayın yaptığından, bunlardan elde edilecek bilgilerin yardımı ile bir birimlik banknotun ortalama yaşam süresi hesaplanabilir (Özgüler, 1997: 617).

Egan (1996: 4), İrlanda'da kayıtdışı ekonomiyi hesaplamada bu yöntemi kullanmıştır. Egan çalışmasında, 1995 yılında resmi rakamlarla % 3 olarak açıklanan kayıtdışı ekonominin % 11 olduğu ve bunun da 3.6 milyar İrlanda Pounduna eşit olduğunu tahmin etmiştir.

İşlem hacmi yöntemine göre, kayıtdışı ekonominin büyüklüğü MV yoluyla hesaplanan kayıtlı ve kayıtdışı GSMH rakamı ile istatistiklerle açıklanan resmi GSMH arasındaki farkla bulunmaktadır. Bu yöntem, Gutman'ın yöntemine göre daha üstündür. Çünkü hesaplamada kullanılan paranın nakit para olması zorunluluğu yoktur. Buna rağmen toplam işlemlerin GSMH'ye oranının bütün hesaplamalarda sabit olarak kabul edilmesi ciddi yanlışlıklara neden olabilir. Kayıtdışı ekonominin olmadığı baz yılda da kayıtdışı faaliyet olabilir. Bu durum yöntemin sonuçlarının yanlış olmasına neden olabilecektir.

İşlem hacmi yöntemi, teorik olarak ilgi çekici olmasına rağmen kayıtdışı ekonominin büyüklüğüne ilişkin güvenilir hesaplamalar elde edebilmek için ampirik gerekleri karşılayacak kadar yeterli değildir (Çetintaş ve Vergil, 2003: 22) .

1.4.2.3.3. Nakit Para Talebi Yöntemi

Nakit para talebi yöntemine, “ekonometrik yöntem” de denilmektedir. Bu yöntemin parasal yöntemler içinde yer almasının nedeni, kayıtdışı ekonomide yüksek düzeyde olduğu düşünülen nakit para talebinin ekonometrik yöntemlerle bir takım belirleyici ögelere bağlı olarak tahmin edilmesine dayanmasındandır (Ilgın, 2002: 148). Kayıtdışı ekonominin ölçülmesine ilişkin nakit para talebi yöntemi, ilk olarak 1958 yılında Cagan tarafından kullanılmıştır. Cagan, kayıtdışı ekonominin tek nedeni olarak kabul ettiği vergi yükü ile nakit talebi arasındaki ilişkiyi ABD ekonomisi için 1919-1955 yılları arasındaki dönem için tahmin etmiştir. 1980 yılında Tanzi bu yöntemi geliştirmiş, kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü tahmin etmek için ABD ekonomisi için 1919-1980 yılları arasındaki dönem için nakit para talep fonksiyonu tahmin etmiştir.

Bhattacharyya (1990: 703-704) GSMH'nin ihmal edilen kısmı için ekonometrik bir model öne sürmüştür. Bu model Tanzi'nin çalışması ile benzerlik göstermektedir. Tanzi'nin çalışması, vergiden kaçınılarak elde edilen geliri de ele almaktadır. Ancak, Bhattacharyya'nın çalışması para talebi üzerinedir ve görüş olarak sadece vergiden kaçınmayı ele almamaktadır.

Bu yöntemde nakit paranın para arzına oranını kredi kartı kullanımı, banka şubesi sayısındaki artış, kentleşme derecesi ve vergi oranları gibi farklı değişkenler belirlemektedir. Tanzi bu değişkenleri gelire ilişkilendirmiştir.

Nakit para talebi yöntemi, birçok değişkenin etkilerini gözlemlemesi ile ilk iki yöntemdeki katı varsayımların gevşetilmesi nedeni ile daha gerçekçidir. Bu yöntemde yapılan en büyük eleştiri, kayıtdışı ekonominin nedenini sadece vergi yükü olarak ele almasıdır.

Çalışmanın amacını oluşturan, kayıtdışı ekonomi ile iktisadi dalgalanmalar arasındaki ilişkiyi açıklamak için modeli kurarken, bölüm 4.1.'de, Tanzi'nin nakit para talebi yöntemi geniş olarak anlatılacaktır. Bu bölümde kısaca yöntemin özelliklerine değinilmiştir.

1.4.2.4. Fiziksel Girdi Yöntemi (Elektrik Tüketimi Yöntemi)

Kayıtdışı ekonomi, fiziksel girdiler özellikle de elektrik kullanımındaki farklılıklar araştırılarak tahmine çalışılır. Bu yaklaşım, bütün ekonomik faaliyetlerin elektrik tüketimi ile aşırı derecede ilişkili olduğunu dayanak noktası olarak kullanır. Resmi milli geliri üretmek için kullanılması gerekli elektrik hesaplanır ve aşırı elektrik kullanımının nedeninin kayıtdışı ekonomi olduğu düşünülür. Bu yaklaşımın en büyük avantajı, güvenilir veri elde etmedeki kolaylıktır. Bununla birlikte hiçbir kayıtdışı faaliyet çok fazla elektrik kullanmaz ve üretim ile kullanılan elektrik arasındaki ilişki, ikame ve teknik ilerlemeden dolayı zamanla değişebilir ve ülkelerarasında farklılıklar gösterebilir (Çetintaş ve Vergil, 2003: 23). Bu yöntemi inceleyen iki yaklaşım vardır: Kaufmann- Kaliberda ve Lacko yöntemleri.

1.4.2.4.1. Kaufmann – Kaliberda Yöntemi

Kayıtlı ve kayıtdışı sektörlerdeki tüm ekonomik faaliyetleri ölçebilmek için, Kaufmann ve Kaliberda (1996), bir ekonomideki elektrik tüketiminin o ekonomideki tüm ekonomik faaliyetlerin fiziksel bir göstergesi olduğunu söylemektedirler. Ekonomik faaliyetler ve elektrik tüketimi arasındaki ilişki ampirik olarak gözlemlenmiştir. Kaufmann ve Kaliberda, gayri resmi GSMH'nin bir tahminini yapmaktadırlar. Başka bir deyişle Kaufmann ve Kaliberda, toplam elektrik tüketimi artışını resmi ve gayri resmi GSMH'nin büyümesinin bir belirleyicisi olduğunu düşünmektedirler (Schneider, 2003b: 50). Elektrik tüketiminin gelire olan esnekliğinin bire eşit olduğunu varsayımlar ve bu varsayımdan hareketle, elektrik tüketim miktarı artış hızının GSMH artış hızına eşit olacağı, bu eşitlik varsayımı altında tahmin edilen GSMH ile resmi GSMH arasındaki farkın ise kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü vereceği düşünülmektedir (Us, 2004: 31).

Bu yöntem birkaç noktada eleştirilebilir: Birincisi, bütün kayıtdışı ekonomik faaliyetler elektrik tüketmek zorunda değildir. Örneğin, ayakkabı

boyacılığı gibi bireysel hizmetler. Aynı zamanda elektrik tüketimi yerine petrol, kömür gibi başka bir enerji tüketilebilir. Bu yüzden kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün tam olarak hesaplanması mümkün değildir.

İkinci eleştiri, zaman içinde önemli boyutta teknik ilerleme yaşanmıştır. Hem üretim hem de elektrik kullanımının etkinliğinde geçmişe göre çok büyük ilerlemeler kaydedilmiştir.

Üçüncü eleştiri ise, elektrik tüketiminin milli gelire olan esneklik katsayısında ülkelerarasında önemli ölçüde farklılıklar olabileceği yönündedir.

1.4.2.4.2. Lacko Yöntemi

Lacko (1996, 1998, 1999) kayıtdışı ekonominin, hane halkı elektrik tüketimi ile yakın bir ilişki içinde olduğunu belirtmiştir. Çünkü kayıtdışı ekonominin ev üretimi, kendi işini yapanlar (do-it-yourself) ve kayıt altına alınmamış üretim ile hizmetlerden ibaret olduğunu söylemektedir (Schneider, 2003b: 50).

Lacko, her ülkede hane halkı elektrik tüketiminin bir kısmının kayıtdışı ekonomi tarafından kullanıldığını kabul etmektedir. Lacko'nun yöntemi aşağıdaki eşitlikle açıklanabilir:

$$\ln E = \alpha_1 \ln C + \alpha_2 \ln PR + \alpha_3 G + \alpha_4 Q + \alpha_5 H + \epsilon \quad (1)$$

$$\alpha_1 > 0, \alpha_2 < 0, \alpha_3 > 0, \alpha_4 < 0, \alpha_5 > 0$$

$$H = \beta_1 T + \beta_2 (S - T) + \beta_3 D \quad (2)$$

$$\beta_1 > 0, \beta_2 < 0, \beta_3 < 0$$

Yukarıdaki eşitliklerdeki değişkenler;

E = Ülkedeki kişi başına hane halkı elektrik tüketimi

C = Kişi başına hane halkı tüketimi (elektrik tüketimi hariç)

PR = 1 kwh'lik elektrik tüketiminin reel fiyatı

G = Evlerdeki ısınma ihtiyacının göreceli sıklığı

Q = Hane halkı içinde elektrik hariç enerji kaynağı oranı

H = Kişi başına kayıtdışı ekonomi üretimi

T = Ödenmiş toplam ücretlerin GSMH'ya oranı

S = Sosyal harcamaların GSMH'ya oranı

D = Gelir sahibi başına gelir sahibi olmayanların oranı

Ülkelerarası karşılaştırma yapılırken (2) no.lu eşitlikteki (H) değeri, (1) no.lu eşitlikteki (H)'nin yerine konulur. Bu şekilde ülkelerin kayıtdışı ekonomilerinde kullandıkları elektriği bulmak için bir model oluşturulmuş olur. Kayıtdışı ekonominin gerçek boyutunu hesaplayabilmek için Lacko, bir birim elektrik başına kayıtdışı ekonomide ne kadar GSMH üretildiğinin bilinmesi gerektiğini söyler. Uygun veri bulunamadığı için bir kayıtdışı ekonomi tahmininden faydalanmaktadır. Bu tahmin 1990'ların başında başka bir yöntemden yola çıkarak piyasa ekonomisi için geliştirilmiş bir tahmindir. Lacko, ABD'deki kayıtdışı ekonominin boyutunu baz alır ki, bu oran Morris (1993)'e göre GSMH'nın % 10.5'i kadardır. Buradan yola çıkarak diğer ülkelerdeki gölge ekonominin boyutunu hesaplar (Schneider, 2003b: 51).

Lacko yöntemine yapılan eleştirilerden biri, bütün kayıtdışı ekonomik faaliyetler, elektrik tüketmek zorunda değildir. Diğer enerji kaynakları da kullanılıyor olabilir.

İkincisi, kayıtdışı ekonomik faaliyetler sadece hane halkı sektöründe bulunmaz. Diğer sektörler de göz önüne alınmalıdır.

Üçüncü eleştiri ise, özellikle gelişmekte olan ülkelerde sosyal harcamaların oranını, kayıtdışı ekonominin açıklayıcıları arasında göstermek şüpheli bir yaklaşımdır. Diğer ülkelerdeki kayıtdışı ekonominin boyutunun, bir ülkeyi baz alarak hesaplanması konusunda araştırmacılar arasında bir görüş ayrılığı bulunmaktadır (Schneider ve Enste, 2000: 97).

1.4.2.5. MIMIC Model Yöntemi

Çoğunlukla psikoloji ve sosyoloji gibi sosyal alanlarda kullanılan MIMIC (Multiple Indicators- Multiple Causes, Çoklu Göstergeler- Çoklu Nedenler) model yöntemi, ekonomide daha çok kayıtdışı ekonominin ölçümünde kullanılmaktadır (Cassar, 2001: 49).

İlk olarak Frey-Weck-Hanneman (1984) tarafından bazı OECD ülkelerinde kayıtdışı ekonominin tahmini için kullanıldıktan sonra, MIMIC modeli, ABD (Aigner ve diğerleri, 1988), Latin Amerika (Loayza, 1996), Yeni Zelanda (Giles, 1999), Kanada (Tedds ve Giles, 2000) ve Rusya (Prokhorov, 2001) gibi bir çok ülkenin kayıtdışı ekonomik büyüklüğünün hesaplanmasında kullanılmıştır (Savaşan, 2004: 6).

Kayıtdışı ekonominin etkileri, işgücü, para ve ürün piyasalarında gözlemlenen belirtilerle açıklanmaya çalışılmıştır. Bu yöntem ise diğer yaklaşımlardan farklı olarak, kayıtdışılığı tahmin etmeye çalışırken, kayıtdışı ekonominin nedenleri ve etkileri üzerine odaklanır ve tümünden eş anlı olarak faydalanır. Yöntem gözlenemeyen değişkenleri tahmin etmek için gözlenebilir göstergeler türeten, sağlam yapıda bir davranışsal model üzerine kurulmuştur (Çetintaş ve Vergil, 2003: 24).

Bu göstergeleri kayıtdışılığa neden oldukları teorik olarak ileri sürülen vergi yükü, devletin dayattığı diğer yükler (düzenlemeler, bürokrasi ve kamu sektörü istihdam düzeyi vb.), enflasyon, işsizlik, vergi ahlakı gibi değişkenlerle bir istatistiksel çerçeve içinde ve birlikte bir model yaklaşımı ile ele almaktadır. MIMIC modeli, sonuçlarının istatistiksel testlere tabi tutulmasına izin vermesiyle de diğer yaklaşımlardan ayrılmaktadır (Savaşan, 2004: 6).

MIMIC modeli, özellikle vergi ahlakı, bürokratik yapılanma ve kurumsal kalite gibi değişkenlere dair veri eksikliği nedeniyle uygulanabilir değildir. Bu veriler, özellikle gelişmekte olan ve geçiş ekonomilerinde yeterince fazla olmadığı için bu ülkelerde kullanımı zordur. Diğer taraftan bu yöntem, istatistiksel açıdan değişken tanımlamalarındaki ve değerlerindeki değişikliklerin tahminini büyük ölçüde etkilediği için yeterince güvenilir değildir (Çetintaş ve Vergil, 2003: 24).

Ayrıca MIMIC modellerini zamanı da göz önünde tutarak dinamik hale dönüştüren DYMIMIC (Dynamic Multiple Indicators and Multiple Causes) modeli de kullanılmıştır. İki modelde de temel olarak tek bir gözlemlenemeyen değişken (kayıtdışı ekonominin büyüklüğü) hakkında varsayımlarda bulunabilmek için, kayıtdışılığa neden olduğu ileri sürülen

vergi oranları, iş hayatına yönelik düzenlemeler ve vergi ahlakı gibi sebeplerle kayıtdışı belirlemede kullanılabilecek parasal büyüklükler, emek piyasasındaki değişimler ve ürün piyasasındaki gelişmeler gibi göstergeler doğrusal denklemlerle bir araya getirilir. MIMIC modelinde farklı ülkelerden toplanan bilgiler, DYMIMIC modelde ise farklı ülkelerden farklı zaman dilimlerinde toplanan bilgiler bir araya getirilerek her bir değişken ile kayıtdışı ekonomi arasındaki korelasyon bulunur.

Model yaklaşımının, özellikle MIMIC ve DYMIMIC modellerinin zayıf noktaları ise, kayıtdışı ekonomi nedenleri ve göstergeleri ile ilgili toplanan bilgilerin kapsamı değiştikçe, korelasyonlar değişmektedir. Kayıtdışılığın nedenleri ya da göstergeleri olarak belirlenen değişkenler çok çeşitli olabilmektedir ve modellerde kullanılan değişkenlerle ilgili kaliteli ve kapsamlı bilgi bulmak zordur. Ayrıca değişkenlerin tanımlarında veya değerlerinde gerçekleşen ufak değişiklikler kayıtdışılık ile ilgili sonuçları büyük ölçüde değiştirebilmektedir.

Schneider'in DYMIMIC ve para talebini temel alarak 145 ülke için yapmış olduğu kayıtdışı ekonominin büyüklüğüne dair tahminler tablo 1'de gösterilmiştir:

Tablo 1: Ülke Gruplarına Göre Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğüne Dair Tahminler (GSMH,%).

Ülke/sene	Kayıtdışı Ekonominin Tahmini Büyüklüğü		
	1999/2000	2000/2001	2002/2003
Afrika (37)	41.3	42.3	43.2
Orta ve Güney Amerika (21)	41.1	42.1	43.4
Asya (28)	28.5	29.5	30.4
Geçiş dönemindeki ülkeler (25)	38.1	39.1	40.1
Gelişmiş OECD Ülkeleri (21)	16.8	16.7	16.3
Komünist Ülkeler(3)	19.8	21.1	22.3
Türkiye	32.1	33.2	34.3
Ağırlıksız Aritmetik Ortalama (145)	33.6	34.5	35.2

Kaynak: TÜSİAD, 2006: 54.

1.5. Kayıtdışı Ekonominin Etkileri

Kayıtdışı ekonomi, farklı ekonomilerde farklı boyutlarda ortaya çıkmış bir olgu olarak genelde olumsuz olarak algılanmakla beraber, bazı yazarlarca olumlu sonuçları olduğu da belirtilmiştir. Ekonomi literatüründe kayıtlı ekonomi içerisindeki kayıtdışı ekonominin etkileri makroekonomik modellerin bir çoğunun içerisine dahil edilmiştir. Bu modellerde genel olarak olumlu ve olumsuz etkileri ele alınmıştır (Schneider ve Enste, 2000: 88).

Kayıtdışı ekonomik faaliyet denildiğinde ilk akla gelen yasalara, ahlaki normlara aykırı faaliyetler olmaktadır. Genel olarak kayıtdışı ekonominin etkileri denildiğinde ise akla ilk olarak olumsuz etkiler gelmektedir. Kayıtdışı

ekonomik faaliyetlerin toplumsal ve ekonomik hayata etkilerini, olumlu ve olumsuz bakış açıları bakımından iki bölümde inceleyebiliriz.

1.5.1. Kayıtdışı Ekonominin Olumlu Etkileri

Kayıtdışı ekonomiyi olumlu bulan görüşlerin başında, kayıtdışı ekonominin ülkenin karşılaştığı ekonomik krizleri aşmasında, işsiz bireylere istihdam ve gelir olanakları sağlayarak, mal ve hizmet arzını artırarak yardımcı olduğu yani bir çeşit sosyal güvenlik supabı olduğu görüşü gelmektedir (Ilgın, 1999: 45).

Özellikle Latin Amerikan ekolünden gelen birçok bilim adamı, kayıtdışı ekonominin gelişmekte olan ülkelerde ekonomik kalkınmanın ve etkin işleyen bir piyasanın sağlanması ile kişi başına düşen gelirlerin artırılmasında önemli bir rol oynadığını savunmaktadır. Kayıtdışı ekonominin olumlu yönlerini açıklayan “Modernite Teorisi”ne göre, gelişmekte olan ülkelerde bulunan geleneksel kesim nitelikli işgücüne sahip olmadığı için genellikle kayıtdışı sektörde istihdam edilir. Zamanla köyden kente göç eden bu kesimin temsilcileri aldıkları eğitimle nitelikli işgücüne sahip olarak kayıtlı sektörde istihdam edilmeye başlayacaklardır. Böylece kayıtdışı ekonominin milli gelir içindeki payı düşecektir.

De Soto, Chickering ve Tokman tarafından yapılan çalışmalar, bazı ülkelerde kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin, ekonominin yapısal sorunlarından ve yoğun bürokrasiden kaçmak amacı ile yapıldığını göstermektedir. Tokman (1992: 12), kayıtlı ekonomide bulunmanın işletmelere getirdiği maliyetleri Latin Amerika ülkeleri açısından incelemiş ve işletme kurmak için başvurulması gereken resmi kurumların sayısını incelemiştir. Ayrıca Tokman, Latin Amerika ülkelerinde taksit plakası sahibi olanların plaka tahdidinden ötürü haksız kazançlar elde ettiklerini, fakat kayıtdışı faaliyette bulunan taksitlerin aynı hizmeti daha ucuza sunması ile bu rantın azaldığını belirtmiştir.

De Soto, Peru'da bireylerin, oldukça kötü düzenlenmiş bir yasal sistem, bürokrasinin fazlalığı ve ekonomik hayata aşırı devlet müdahalesi nedenleriyle enformel sektörde faaliyet göstermek zorunda kaldıklarını belirtmiştir. Ona göre, kayıtdışı ekonomik faaliyetler ekonomik büyüklüklerin sağlıklı yorumlanmasına ve vergi gelirlerinin düşük gerçekleşmesine yol açmaktadır. Enformel sektörde kullanılan teknoloji genellikle oldukça geri kalmış teknolojidir. Buna rağmen kayıtdışı ekonominin yarattığı liberal ortam zaman içinde üretim verimliliğini arttırarak ülkenin milli gelirinde artma yaratacak ve yaşanan bu dönüşüm ekonomik faaliyetlerin kendiliğinden kayıt altına girmesini sağlayabilecektir.

Kayıtdışı ekonominin, genel ekonomi üzerindeki olumlu sayılabilecek etkileri aşağıda belirtilmiştir:

1.5.1.1. Ekonomik Büyüme Üzerine Olumlu Etkileri

Kayıtdışı ekonominin, kayıtlı ekonomi üzerindeki etkileri birçok araştırmacı tarafından incelenmiştir. Adam ve Ginsburg, Belçika ekonomisi üzerine yapmış oldukları çalışmada, kayıtlı ekonomi ve kayıtdışı ekonomi arasında pozitif bir ilişki bulmuşlardır. Onlar, genişlemeci bir mali politikanın etkisinin kayıtlı ve kayıtdışı ekonomide pozitif bir uyarıcılığa sahip olduğu sonucuna ulaşmışlardır (Schneider ve Enste, 2000: 88). Birçok araştırmacı kayıtdışı ekonomik faaliyetin, piyasa ekonomilerine geçişte yardımcı olacağını ve geçiş ekonomilerindeki girişimci çabayı harekete geçirebileceğini öne sürmektedir (Fleming ve diğerleri, 2000: 396).

Kayıtdışı ekonominin büyüme üzerine olumlu etkilerinden biri rekabet etkisidir. Yurtiçi firmaların yasal sorumluluk ve yükümlülüklerini yerine getirmediğinden, kayıtdışı ekonomideki üretim maliyetleri düşmektedir. Dolayısıyla yurtiçi firmalar, uluslararası pazarlardaki firmalara göre daha düşük fiyattan mal satmaktadırlar. Ülke açısından bakıldığında bu durum rekabet üstünlüğü sağlayacağından ihracatın ve dolayısıyla yurtiçi gelirlerin artışına yol açmaktadır (Kalça, 1995: 52).

İkinci etki tüketim etkisidir. Kayıtdışı ekonomi, vergiye tabi geliri azaltarak fiili vergi oranında düşüş meydana getirmektedir. Bu düşüş, kullanılabilir geliri artırdığı için, ekonomide marjinal tüketim eğiliminin yüksek olması tüketimin artmasına yol açmaktadır (Özsoylu, 1996: 49). Eğer ekonomide atıl kapasite varsa yatırım mallarına talep seviyesi de yükselir. Sonuç itibarıyla ekonomideki atıl kapasitelerin üretime katılması ile de yatırımlar ve milli gelir seviyesi artar (Kıldış, 2000: 200).

Üçüncü etki ise bürokrasinin azalmasıdır. Kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde hiçbir ekonomik engelleme ve kısıtlama olmamasıdır. Bu engelleme ve kısıtlamaların olmaması, bürokratik işlemler ve düzenleyici harcamaların da olmaması anlamına gelmektedir. Sonuç olarak, kaynaklar doğrudan mal ve hizmet üretimine yönelmektedir. Kayıtlı ekonominin üretim sürecinde rastlanabilecek gecikmelerin nedeni olan bürokratik engellerin, kayıtdışı faaliyetlerde devre dışı bırakıldığı görülmektedir. Kayıtdışı üretim, kayıtlı ekonomiye paralel olarak faaliyet gösterdiğinden, kayıtlı sektörde oluşacak olumsuz konjonktürel dalgalanmaların kayıtdışı sektör yardımıyla giderilmesi mümkün olmaktadır (Mızırak, 1997: 24). Kayıtdışı ekonominin bir parçası olan rüşvet vb. yollarla ekonomik büyümeyi ve yabancı yatırımların gelmesini engelleyen yasaların ortadan kalkmasına sebep olmakta ve etkinlik artırıcı bir işlev görmektedir. Bir anlamda bürokrasinin azaltılmasında kayıtdışı ekonomi çok önemli görevler üstlenmekte ve ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkilere sahip olmaktadır. Bu durum literatürde “etkin yağ hipotezi” olarak adlandırılmaktadır (Bardhan, 1997: 1322-1323).

Dördüncü etki, kayıtdışı ekonominin oto-finansman yöntemi olarak görülmesidir. Ekonomik büyümenin önündeki en büyük engellerden birisi tasarruf yetersizliğidir. Ekonomik birimler kayıtdışı ekonomik faaliyetleri oto-finansman biçiminde kullanarak büyümelerini sürdürebilmektedirler. Bu süreç şu şekilde işlemektedir: Ekonomik birimlerin büyümesi için yatırım yapılması, bu yatırımın yapılabilmesi içinse fon bulunması gerekmektedir. Gelirin bir kısmı tüketime, bir kısmı da vergilere gittiğinde, gelir elde edenlerin elindeki yatırılabılır fonlar azalmaktadır (Aydemir, 1995: 94). Diğer

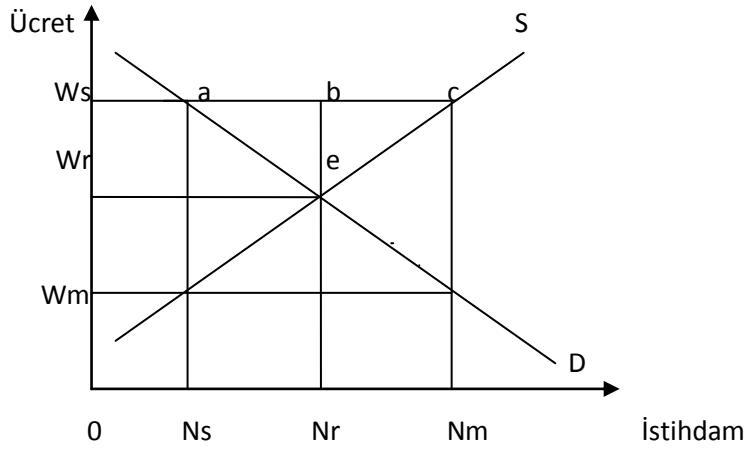
yandan ülkedeki finansman kuruluşları da firmalara ya da ekonomik birimlere uygun koşullarda kredi veremiyorlarsa, girişimcilerin yeni yatırımlara yönelmesi mümkün olmamaktadır. Bu durumda girişimcilerin önünde tek bir seçenek kalmaktadır. Ekonomik birimler ya da firmalar, kayıtdışı ekonomiyi oto-finasman yöntemi olarak kullanarak büyümelerini sürdürebilmektedirler. Bir ülkede ekonomik büyüme öncelikli tercih ediliyorsa ve eğer alınan vergilerle gerçekleştirilen büyüme oranı, bu vergiler mükelleflerin elinde kalmasıyla sağlanacak büyümeden daha düşük ise kayıtdışında faaliyette bulunmanın ekonomik büyüme üzerinde olumlu sonuçlar doğurduğu söylenebilir (Kıldış, 2000: 200).

Beşinci etki, istihdam avantajıdır. Firmaların kayıtlı sektördeki birim işgücü başına düşen maliyetleri kayıtdışı sektöre oranla oldukça yüksektir. Kayıtdışında faaliyet gösteren firmalar, kayıtlı sektöre oranla daha düşük ücret seviyelerinden işgücü istihdam edebildikleri sürece, istihdam artığından faydalanacaklardır. Firmalar bu artığı yeni yatırımların finansmanı için kendilerine kullanılabilir bir fon kaynağı yaratmaktadırlar. Bu yeni yatırımlarla birlikte, yeni iş olanakları ve gelir artışları sağlanmaktadır.

Kayıtdışı tutulan gelir ve kazançlar yatırım dinamiklerini oluşturduğu sürece üretim artışını beraberinde getirir. Bu süreç herhangi bir nedenle aksaklığa uğramadığı sürece kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin ekonomik büyüme ve GSMH üzerindeki etkilerini olumlu olacağı söylenebilir.

1.5.1.2. İstihdam Üzerine Olumlu Etkileri

Asgari ücretin geçerli olduğu bir ekonomide, yüksek gelir vergileri, göç ve istihdam kontrolleri, çalışma saatlerindeki kısıtlamalar nedeniyle kayıtdışı ekonomi, resmi olarak çalışma imkanı olmayan kişilerin istihdam edilmesini, bazılarının ikinci bir iş bularak gelirlerini artırmalarını ve resmi ekonomide sahip olması mümkün olmayan hizmetleri elde etmesine olanak sağlar. Bu tür faaliyetler ekonomik yapıya bir dinamizm kazandırırken, bazı sektörlerde de rekabeti artırmaktadır (Smith, 2002: 1659).

Şekil 2: Asgari Ücretin Belirlenmesi Sonucu Oluşan İşsizlik
Kaynak: DİNLER, 1996: 243.

Şekil 2'de görüldüğü gibi, asgari ücret uygulamasının olmadığı bir ekonomide denge ücret seviyesi (e) noktasında oluşmaktadır. Bu noktada (W_r) ücret düzeyini ve mevcut çalışma koşullarını kabul eden tüm işgücü istihdam edilebilmektedir. Ancak devletin bazı sosyal politika amaçlarına yönelik olarak denge ücretin üzerinde bir asgari ücret belirlemesi sonucu ücret seviyesi yükselmektedir. Asgari ücret uygulamasından önce emek arz ve talep eğrilerinin kesiştiği (e) noktasında denge (W_r) ücret ve (N_r) istihdam düzeylerinde sağlanmaktadır. Bu durumda asgari ücret (W_s), denge ücret düzeyinin (W_s) üstünde, talep edilmek istenen işgücü miktarı (istihdam) (N_r)'den (N_s)'ye azalacak, arz edilmek istenilen işgücü miktarıysa (N_r)'den (N_m)'ye çıkacaktır. İşgücü arz ve talebinde (W_s) asgari ücret düzeyinde meydana gelen bu etkileşim sonucu ($N_s - N_m$) kadar işsizlik söz konusu olacaktır. İşgücü arz ve talep fonksiyonları ne kadar esnek olursa ve asgari ücret düzeyi, denge ücret düzeyinden ne kadar yüksek belirlenirse, asgari ücret uygulaması sonucu ortaya çıkan işsizliğin boyutu da o derece büyük olacaktır.

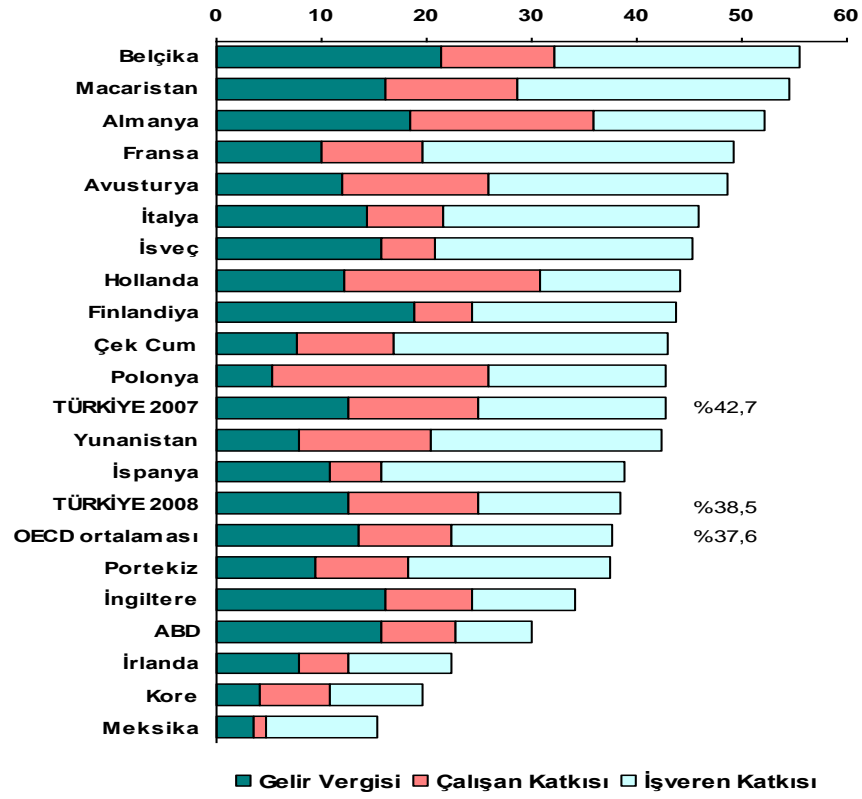
İşsizlik, kayıtdışı istihdamın nedenlerinden biridir. Kayıtdışı istihdam, hem işçi hem de işverene ekonomik avantajlar sağlamaktadır. İşveren, sosyal güvenlik katkıları veya vergilerini ödemediğinden işgücü maliyetlerini

nispeten düşürmektedir. Artan rekabet karşısında, birçok işletme özellikle KOBİ'ler bu yola başvurumaktadırlar. Ekonomideki var olan asgari ücretten ve bunun üzerindeki herhangi bir ücret seviyesinden iş bulamayan işgücü için ise kayıtdışı sektörde de olsa çalışmak yaşamını idame ettirmek açısından önemlidir.

Sonuç olarak, kayıtdışı istihdam, hem işverenler hem de emek sahipleri tarafından tercih edilebilir bir olgu haline gelmektedir. Böylece işverenler daha düşük işçilik maliyetleri ile işgücü çalıştırırken mevcut yapı içerisinde işçiler de arzuladıkları koşullarda olmasa da, çalışarak gelir elde etme imkanına sahip olmaktadır (Aydemir, 1995b: 97).

Tablo 2 incelendiğinde, OECD'nin 2007 verilerine göre Türkiye'de istihdam vergi yükü işgücü maliyetinin % 42.7'sini oluşturmaktadır. İstihdamın vergi yükü, gelir vergisi, çalışan ve işveren sosyal güvenlik primlerinden oluşmaktadır. Bir işçinin işverene toplam maliyeti 100 birim iken işçinin eline 57.3 birim geçmektedir. OECD ortalaması ise % 37.6'dır. 1 Ekim 2008'de yürürlüğe giren kanuna göre istihdam vergi yükü % 38.5'e çekilmiştir. Diğer ülkelerle karşılaştırıldığında Türkiye'de işgücü üzerinde, gerek işveren gerek çalışan açısından vergi yükünün yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 2: İstihdamın Vergi Yükü

Kaynak: Taxing Wages, 2006/2007, OECD

1.5.1.3. Kayıtlı Ekonomi Üzerindeki Etkileri

Kayıtdışı faaliyetlerden elde edilen gelirin, kayıtlı ekonomi içinde harcaması sonucunda ekonomide bir canlanma meydana gelecektir. Kayıtdışı elde edilen bu gelirin kayıtlı ekonomide kullanılmış olması ile gelir, kayıt altına girmiş olmaktadır (Aydemir, 1995b: 98). Örneğin, kayıtdışı olarak elde edilen fonlar, menkul kıymet borsası ve banka kanalıyla kayıtlı ekonomiye kaynak sağlamaktadır. Aynı zamanda kayıtdışı faaliyette bulunanlar, ödemiş oldukları dolaylı vergiler ve almış oldukları KİT (Kamu İktisadi Teşebbüsü) ürünlerine (enerji, demir-çelik vb.) ödemiş oldukları yüksek bedeller sonucu kamu ekonomisine katkı sağlamaktadırlar (Kalça ve Toksoy, 1995: 145).

Bazı açılardan uyuşturucu gibi yasa dışı faaliyet alanları da genel ekonomiye faydalı olabilmektedir. Suç ekonomilerinde elde edilen gelir, kayıtlı ekonomiyi zenginleştirmektedir. Uyuşturucu faaliyetlerinden kaynaklanan talep, gelir ve istihdamdan kazanç sağlayabilmektedir. Bu sektördeki satın alma gücü dolaylı olarak yasal sektörlerde istihdam fırsatı yaratmaktadır. (Çetintaş ve Vergil, 2003: 19-20).

Devletin, bastığı para ve almış olduğu iç ve dış borçlar, kayıtlı ekonomiden kayıtdışı ekonomiye transfer edilerek, burada çoğaltan etkisi yaratarak tasarrufların yatırıma kayma hızını ve oranını artırmaktadır (Kalça, 1995: 52).

Devlete verilen vergiler yerinde kullanılmamakta (yolsuzluklar, yersiz harcamalar, gereksiz tüketim, çalışmayan kimselere maaş verilmesi gibi) kayıtdışı işlem sonucu devlete verilmeyen vergiler ise üretime, istihdama, yatırıma kaynak teşkil etmekte, vergi kaçırın kaçırdığının (kazandığının) kıymetini daha iyi bildiğinden yerinde/zamanında harcamaktadır (Altuğ, 1994b: 67).

1.5.1.4. Sosyal Yapı üzerindeki Olumlu Etkileri

Kayıtdışı ekonominin sosyal yapı üzerindeki olumlu etkilerinden biri, geçim kaynağı olmayan insanların, geçinebilecek kadar gelir elde etme olanağı bulmasıdır. Diğeri ise, yaşam standardını yükseltmek isteyen insanlara istedikleri şekilde yaşama olanağı sağlayacak geliri elde etme olanağı sağlamasıdır. Eğer insanlar, istedikleri geliri elde edemezlerse ve ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma düşerlerse, bu toplumda huzursuzluklara ve sosyal patlamaların yaşanmasına neden olacaktır (Aydemir, 1995b: 99). Toplumdaki moral ve ahlaki değerlerin bozulması ve eğitimsizliğin sonucu olarak bireyler yasa dışı faaliyetlere ilgi duymaya başlamaktadırlar. Kayıtlı faaliyetlerde bulunanlar devlete olan güvenlerini yitirmekte, kayıtdışı faaliyette bulunanlar ise devletin kanun ve düzenlemelerine uymamaktadırlar (Öğünç ve Yılmaz, 2000:5). Nüfus artış hızının yüksek olduğu, nüfusun önemli bir kısmının kırsal alanlarda yaşadığı, tarım ve hizmetler sektörünün üretim ve istihdam açısından önemli bir paya sahip olduğu ülkelerde, kayıtdışı faaliyetler yüksek işsizliğin ve gelir dağılımının çarpıklığının olumsuz etkilerini bir ölçüde azaltmaktadır.

1.5.2. Kayıtdışı Ekonominin Olumsuz Etkileri

Kayıtdışı ekonominin yukarıda belirttiğimiz olumlu etkilerinin yanında ağırlıklı olarak olumsuz etkileri üzerinde durulmuştur. Maliye Bakanlığı tarafından Ocak 2008'de yapılan "Kayıtdışı Ekonomi Araştırması Raporu"na göre, kayıtdışı ekonominin; devletin gelirinin azalması, vergi verenlerle vermeyenler arasında haksız rekabetin olması, ekonominin gerçek büyümesinin hesaplanamaması, gelir adaletinin bozulması, devletin borçlarının artacağı, sosyal güvenlik sisteminin zarar göreceği, sigortasız çalışan sayısının artacağı ve tüketici haklarının zarar göreceği gibi olumsuz etkileri sayılmıştır.

Kayıtdışı ekonominin olumsuz etkilerinden bahseden Tanzi, Feige ve Gutman gibi bilim adamlarına göre, kayıtdışı ekonomi toplumsal ve ekonomik hayatta bir ahlaki zayıflamaya yol açmakta ve toplumsal bütünlüğü olumsuz etkilemektedir. Bu görüşü desteklemek amacıyla kullanılan “marjinalist teoremi”ne göre, ekonomik büyümede tarım ve sanayi olmak üzere iki kesime dayanan dualist kalkınma modeli esas alınmıştır. Kayıtlı ekonomi modern, kayıtdışı ekonomi ise geleneksel kesimin temsilcisi olarak kabul edilmiştir. Genellikle endüstriyel faaliyetlerde bulunan, yeni teknolojileri uygulayabilen, eğitim ve gelir düzeyi yüksek kesim modern kesimi tanımlar ve bu kesimi kayıtlı ekonomi içinde kabul eder. Tam aksi olarak genellikle kırsal kesimde ve büyük şehirlerin varoşlarında yaşayan gelir ve eğitim düzeyi düşük, çoğunlukla kırsal kesimde zirai faaliyetlerle ve kentlerde marjinal işlerde çalışan kesim ise geleneksel kesimi oluşturur.

Johnston (1989: 18), özellikle gelişmekte olan ülkelerde üretim sürecinde kamu ve özel sektörde kaynak dağılımı ve sağlık, eğitim vb. hizmetlere ulaşma açısından modern kesimin öncelikli olduğuna dikkat çekerek, bu durumun bir eşitsizlik doğurduğunu savunmuştur.

Mitra (1994: 32), şehirleşme, gecekondulaşma, fakirleşme ve kayıtdışı sektörde istihdam üzerinde durmuştur. Kırsal kesimden işsizlik vb. nedenlerle şehirlere göç eden kitleler ilk olarak şehirlerin varoşlarındaki gecekondualara yerleşmektedirler. Bu grupta yer alan bireyler yeterince kalifiye olmadıklarından ötürü kayıtlı sektörde istihdam edilemez ve bu nedenle marjinal işlerde çalışmak zorunda kalırlar.

Feige, yeraltı faaliyetleri ve milli gelir hesaplamalarında, kayıtdışı ekonomiden dolayı bilgilendirme eksikliği nedeniyle yanlış ekonomik tahminler alınabileceğini belirtir. Örneğin, tam istihdamı sağlamayı amaçlayan bir hükümet, kayıtdışı ekonomide büyüme ile karşılaşarsa ülkede stagflasyon olduğuna dair yanlış bir bilgi edinebilir. Fiyat istikrarı sağlamayı amaçlayan bir hükümet, büyüyen kayıtdışı ekonomi ile bütçe fazlası ile karşılaşabilir.

Aşağıda kayıtdışı ekonominin; ekonomik göstergeler, gelirler ve rekabet üstünlüğü yaratması konusundaki olumsuz etkileri anlatılacaktır.

1.5.2.1. Ekonomik Göstergeler Üzerindeki Olumsuz Etkileri

Kayıtdışı ekonomi tanımı gereği, GSMH rakamlarının gerçeği yansıtmadığını daha önce belirtmiştik. Bir ekonominin durumunu göstermede en etkili göstergeler, GSMH ve milli gelir rakamlarıdır. Kayıtdışı ekonomi, ekonomik göstergeleri çarpıtıp, ekonomik durumun yanlış değerlendirilmesine neden olmaktadır. Ekonomik göstergelerin düşük tahmin edilmesi, refah seviyesinin de düşük tahmin edilmesine yol açmaktadır. Bunun sonucu olarak, insanlar yanlış bilgilendirilmiş olmakta ve politika belirleyicilerinin alacakları önlemler hatalı olabilmektedir (Özsoylu, 1996: 45).

Kayıtdışı ekonomik faaliyetler büyük ölçüde kaçak çalışma ile gerçekleşmektedir. Bu nedenle, kayıtdışı ekonomi işgücü rakamlarını ve istihdam politikalarını olumsuz etkilemektedir. İşgücü rakamlarının yanlış tahmin edilmesi hedeflenen vergi gelirlerinde de kayba yol açmaktadır (Eilat ve Zinnes, 2002: 1237).

Kayıtdışı ekonomik faaliyetler, ekonomik verimlilik rakamlarını da etkileyebilir. Örneğin, resmi işinin yanı sıra gayri resmi olarak ikinci bir işte çalışan kişilerde yorgunluk gibi fiziksel nedenlerden dolayı resmi sektörde verimlilik düşecektir. Ayrıca, her fırsatta resmi sektörde işten kaytarmalar ile mesai saatlerine uymama gibi nedenlerle üretim ve verimlilik olumsuz olarak etkilenecektir (Özsoylu, 1996: 47).

Kayıtdışı çalışan birimler, yüksek oranlı ve devamlı olarak artan bir enflasyon vergisine muhatap olduğunda, satın ama gücünü korumak amacıyla efektif yabancı paraya yönelmekte ve efektif yabancı para talebi artmaktadır. Böylece serbest piyasa – resmi piyasa döviz fiyatları rekabeti başlar ve kur makası sorunu büyür. Yerli paradan kaçış, yabancı paraya yönelik devletin ekonomik faaliyetlerine olan güvenin azalmasına yol açmaktadır (Altuğ, 1999: 482).

1.5.2.2. Gelirler Üzerindeki Olumsuz Etkileri

Kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde, sosyal güvenlik kurumlarına ve devlete vergi ödenmesi gereken vergiler kısmen ödenmekte ya da hiç ödenmemektedir. Bundan dolayı, devlet toplaması gereken vergi gelirlerini tam olarak toplayamamaktadır. Bütçe gelirleri içinde önemli bir paya sahip olan vergi kaleminin, yeterli düzeye ulaştırılamaması, başta kamu harcamalarının kısıtlanması olmak üzere sosyal devlet anlayışının bozulmasına, borçlanma gereğinin artmasına, ekonomik yapının olumsuz yönde etkilenmesine neden olmaktadır. Öte yandan kayıtdışı ekonomi, vergi kaçıran mükelleflerin, vergisini düzenli olarak ödeyenlere göre haksız kazanç sağlamasına neden olmaktadır (Mızırak, 1997: 23). Vergi tahsilatındaki azalış bütçe açıklarının giderek artmasına bu da hem doğrudan vergilerde hem de dolaylı vergi oranlarında daha büyük bir artışa neden olmaktadır. Sonuçta artan vergileme nedeniyle sürekli büyüyen bir kayıtdışı ekonomi ikilemi oluşmaktadır. Kayıtdışı ekonomi, sosyal güvenlik kurumlarının finansal gelişimini de olumsuz etkilemektedir. Kayıtdışı ekonomide faaliyet gösteren firmalar, sosyal güvenlik primi ödemedikleri için devletin vergi gelirlerini azaltarak düşük gelirli gruplara sağlanan sosyal transferleri azaltmaktadır. Azalan sosyal transferler ise düşük gelirli grupların yaşam standartlarını daha da zorlaştırarak, sosyal ve siyasal huzursuzluklara neden olmaktadır (Çetintaş ve Vergil, 2003: 20).

1.5.2.3. Rekabet Üzerindeki Olumsuz Etkileri

Kayıtdışı ekonomi kapsamında faaliyet gösteren birimler, diğerlerine nazaran daha az veya hiç vergi ödemedikleri için rekabet üstünlüğüne sahip olmakta ve işlerini genişletme imkanı bulmaktadırlar. Bu durum rekabet eşitsizliği doğurmakta ve kayıtdışı ekonominin büyümesine neden olmaktadır. Vergilendirilmemiş kayıtdışı faaliyetler, vergilendirilmiş yasal faaliyetlerle rekabet içindedir. Kaynakları kullanmakta, kayıtdışı faaliyetler daha az

verimli olmalarına rağmen daha başarılıdırlar. Rekabet şartlarının yoğun olduğu gıda ve tekstil gibi sektörlerde, kayıtdışı faaliyetlerin olması ve önlenememesi sisteme olan güveni sarsmaktadır. Sisteme olan güven kaybı piyasa ekonomisinin temelini oluşturan sosyal ahlaki etkiler. Sonuç olarak, kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin aşırı talep görmesi ve piyasa ekonomisinin temel şartı olan rekabet sisteminin olumsuz etkilenmesi söz konusudur (Özsoylu, 1996: 51).

Kayıtdışı ekonomi, devlete karşı bir başkaldırı yaratmakta ve ahlaki değerleri yıpratmaktadır (Kızılot, 2001: 18).

İKİNCİ BÖLÜM

DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE KAYITDIŞI EKONOMİNİN BOYUTLARI

2.1. DÜNYADA KAYITDIŞI EKONOMİNİN BOYUTLARI

Kayıtdışı ekonominin boyutları, ülkelerin gelişmişlik düzeyleri, ekonomik, sosyal ve kültürel durumları, hesaplama yönteminin farklılığı gibi nedenlerden dolayı önemli ölçüde farklılıklar göstermektedir. Bu nedenle kayıtdışı ekonominin saptanması aşamasında, ülkeler kendi özelliklerini göz önünde bulundurarak yöntem belirlemek zorundadır (DPT, 2001: 11).

Kayıtdışı ekonominin boyutlarının tahmin edilmesi yönünde yapılan çalışmalar, kayıtdışı ekonominin boyutu ile ülkelerin gelişmişlik düzeyleri arasında ters orantı olduğunu doğrular niteliktedir.

Kayıtdışı ekonominin boyutunun büyümesi, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için çeşitli sorunlara neden olmaktadır. Farklı gelişmişlik seviyesinde olan ülkelerde sorun aynı olmakla birlikte, bu ülkelerarasındaki fark üretilen çözümlerde ortaya çıkmaktadır. Örneğin ABD'de 1970'li yıllarda piyasadaki nakit para miktarındaki fazlalık tespit edilerek parasal yöntemlerle kayıtdışı ekonomi tahmin edilmiştir. 1980'lerde İtalya'da yüksek işsizlik oranı nedeniyle işgücü piyasası incelenerek kayıtdışı ekonomi tespit edilmiştir.

2.1.1. Gelişmiş Ülkelerde Kayıtdışı Ekonomi Boyutları

Gelişmiş ülkelerde kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün GSMH'ye oranı, gelişmekte olan ülkelere göre daha küçüktür. Gelişmiş ülkelerde, vergi denetiminin sıkı olması, vergi kaçırmanın ahlaki olarak da hoş görülmemesi, gelir dağılımının nispeten daha adil olması, kurumsallaşma, ekonominin

istikrarlı olması ve sanayi sektörünün ekonomideki ağırlığının yüksekliği gibi nedenler kayıtdışı ekonominin boyutunun büyümesini engellemektedir.

2003 yılında vergi gelirlerinin GSMH'ye oranı Avrupa Birliği (AB)'nde % 41.6'dır. OECD ortalaması ise % 37.4'dür. Ülke bazında bakıldığında ise vergi gelirlerini GSMH'ya oranı 2003 yılında Belçika'da % 45.6, Danimarka'da % 48.8, Finlandiya'da % 46.9, İtalya'da % 42, Hollanda'da % 41.4, Norveç'de % 40.3, Fransa'da % 45.3 (sosyal güvenlik kuruluşlarına yapılan ödemeler hariç) düzeyinde olduğu görülmektedir. Türkiye'de ise bu oran % 34'ler civarındadır (sosyal güvenlik kuruluşları için yapılan prim ödemeleri dahil).

Günümüzde, dünyadaki kayıtdışı sektörün büyüklüğü 3 trilyon dolar olarak tahmin edilmektedir. Gelişmiş ülkelerde kayıtdışı ekonomi GSMH'nin % 10-15'i civarında olduğu tahmin edilmektedir (Kildiş, 2000: 23).

Aşağıda ABD, İngiltere, İtalya, Almanya, Hollanda ve Kanada'da kayıtdışı ekonominin boyutları hakkında yapılan çalışmalara yer verilmiştir.

2.1.1.1. ABD'de Kayıtdışı Ekonomi

ABD'de vergi sistemi incelendiğinde, 1943 yılından itibaren vergiler, ücret ve maaşlar üzerinden kesilmektedir. Bu durum gelirin düşük gösterilmesini engellemektedir. Uluslararası Gelir Servisi (International Revenue Service- IRS)'ne göre (Altuğ, 1999: 213-214), vergi mükellefleri sadece vergi kaçırmakla kalmayıp, kanunun açıklarından da çok iyi faydalanmaktadırlar. Amerikan vatandaşları vergi kaçakçılığı karşısında, hırsızlık gibi diğer yasa dışı faaliyetlere göre daha az suçluluk duymaktadırlar (Frey, 1994: 93). Amerika'da kayıtdışı ekonominin genel olarak uyuşturucu ticareti gibi yasa dışı faaliyetlerden ve enformel sektörden kaynaklandığı görülmektedir.

Tablo 3'de, ABD ekonomisinde kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün hesaplanmasına ilişkin yapılan bazı çalışmalar yer almaktadır. Kayıtdışı ekonomi ile ilgili olarak ABD'de yapılan çalışmaların ilki Cagan (1958)

tarafından yapılmıştır. Cagan'ın yöntemini genişleten Feige, Gutmann ve Tanzi'nin çalışmaları da ABD'de yapılan çalışmalara örnektir.

Feige'nin (1977) ABD'de kayıtdışı ekonominin ölçümü konusunda yapmış olduğu çalışmanın yöntemi Fisher'in miktar teorisine dayanmaktadır. Tezimizin birinci bölümünde (1.4.2.3.2. bölüm) ayrıntılı olarak anlattığımız gibi; $MV=PT$ eşitliğinden, toplam işlemler ile toplam ödemeler arasındaki fark kayıtdışı ekonomiyi vermektedir:

$$\text{Kayıtdışı Ekonomi} = MV - PT$$

Buna göre Feige, (1977: 5-13) 1976 yılında kayıtdışı ekonomi oranını % 19.1, 1978 yılında ise % 26.6'yı bulmuştur. Bu oranlar 1976 yılı için 225 - 369 milyar dolar, 1978 yılı için ise 542-704 milyar dolara karşılık gelmektedir. 1979 yılında IRS, rapor edilmeyen gelir vergilerinden yola çıkarak 1976 yılında yasal sektörlerden kazanılan 75-100 milyar dolar ile yasa dışı yollardan kazanılan 25-30 milyar dolarlık gelirin rapor edilmediğini bulmuştur. IRS'nin ise bu dönemde beyan edilmeyen gelir dolayısıyla uğradığı vergi kaybı ise 19-26 milyar dolardır (Simon, 1982: 11-13).

Gutmann (1979) parasal yöntemlerle yapmış olduğu çalışmada, 1976 yılı verileri ile ABD milli gelirinin %10'u oranında 176 milyar dolar, 1977 yılı için ise 195 milyar dolar kayıtdışı ekonomi olduğunu tahmin etmiştir. 1981 yılı verileri ile yaptığı çalışmada ise kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü GSMH'nin % 14-15 'i, 1993 yılı için ise % 14'ü oranında olduğunu tespit etmiştir (Ilgın, 1999: 72).

Tanzi (1983: 283-305), çalışmasında ABD'de kayıtdışı ekonominin İkinci Dünya Savaşı yıllarında en yüksek oranda olduğunu tespit etmiştir. Tanzi, çalışmasında iki farklı vergi değişkeni (faiz gelirleri üzerindeki ağırlıklı vergi oranı ve ortalama efektif gelir vergisi oranı) kullanarak ABD'deki kayıtdışılık ve bundan kaynaklanan vergi kayıplarını tahmin etmiştir. Buna göre faiz gelirlerinin ağırlıklı ortalama vergi oranlarının dikkate alınmasıyla 1944, 1970 ve 1980 yıllarında sırasıyla % 7.9, % 4.6 ve % 6.1 oranında kayıtdışı ekonomi ve bundan kaynaklanan 1.3, 3.8 ve 15 milyar dolarlık bir vergi kaybı olduğunu tespit etmiştir. Efektif ortalama gelir vergisi oranlarının dikkate alınması durumunda ise 1942, 1970 ve 1980 yılları için sırasıyla

% 4.7, % 2.3 ve % 4.5 oranında kayıtdışı ekonomi ve bundan kaynaklanan 0.4, 2.2 ve 11.1 milyar dolarlık vergi kaybı olduğu sonuçlarına ulaşmıştır.

Zilberfarb (1986) ise, kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün % 11 düzeyinde olduğunu tahmin etmiştir. Feige (1979) , 1976 yılında % 19.1, 1978'de % 26.6, 1982'de ise % 49 oranlarında kayıtdışılık tahmin etmiştir (İlgin,1999: 74).

McCrohan ve Smith, 1981 yılında 2753 hane halkı için yaptıkları harcama anketi ile % 11 oranında kayıtdışı harcama tahmin etmişlerdir (McCrohan ve Smith, 1986: 48-50).

O'Neill, ABD'de 1981 yılında GSMH'nin % 6.5 'ine denk olarak, 222 milyar dolarlık kayıtdışı ekonomi tespit etmiştir (McCrohan ve Smith, 1986: 50).

Paglin (1994), hane halkı gelir ve harcama raporlarını kullanarak kayıtdışı ekonominin büyüklüğü hakkında tahminde bulunmuştur. Paglin, 1991 yılındaki harcama ve gelir arasındaki farkı 315 milyon dolar olarak bulmuş ve bu oranın gerçek rakamdan çok düşük bir oranda olduğuna işaret etmiştir. Hane halklarının gelirlerinin % 4'lük bir kısmını hiç harcamadıklarını ve bunun tahminlere dahil edilmesinin gerektiğini belirtmiştir. Paglin 1991 yılında kayıtdışı ekonominin GSMH'ya oranının % 8.1, 1992 yılında ise % 8 olduğunu tahmin etmiştir (Paglin,1994: 2157-2177).

1990'lı yıllarda, ABD hükümetleri ekonomi açısından istenmeyen bir olgu olarak kayıtdışıyla mücadele etmek için son derece ciddi önlemler almıştır. Bankacılıkta kara para aklayanların her üç ayda bir bilgisayar programlarını değiştirmelerinden dolayı, bu işlemlerin izini sürecek özel teknikler geliştirmişlerdir, kaçakların bilgisayar sistemiyle takibi, uzman ve bağımsız denetim kadrolarının oluşturulması, mali denetimlerin sıkılaştırılması ve daha etkin hale getirilmesi, vergi yükünün adil dağılımı sağlanarak beyan edilmeyen gelirlerin beyanı sağlanmış ve suç sektörü faaliyetlerini önlemek amacıyla yeni yasal düzenlemeler gibi önlemler sayesinde vergi kayıp ve kaçakları büyük oranda azaltılmıştır.

Tablo 3: ABD İçin Yapılmış Kayıtdışı Ekonomi Tahminleri

Araştırmacı	Çalışmanın Yapıldığı Zaman Dilimi	Kayıtdışı Ekonominin Tahmini Büyüklüğü (%)	Yöntem
Gutmann	1976	10	Basit Nakit Para Oranı
Gutmann	1993	14	Geliştirilmiş Nakit Para Oranı
Tanzi	1980	6.1	Ekonometrik
Zilberfarb	1986	11	Ekonometrik
Simon ve Witte	1980	6-11	Doğrudan Yöntemler
O'Neill	1981	6.5	Doğrudan Yöntemler
McCrohan ve Smith	1981	11	Anket Yöntemi
Feige	1978	26.6	İşlem Hacmi
Feige	1982	49	İşlem Hacmi
Porter ve Bayer	1982	27.1	Basit Parasal Oran
Porter ve Bayer	1981	56.9	Geliştirilmiş Parasal Oran
Porter ve Bayer	1982	67.7	İşlem Hacmi
Smith vd.	1981	10.5	Anket Yöntemi
Lacko	1990	10.5	Fiziksel Girdi
Johnson ve Enste	1990-1993	13.9	Nakit Para Talebi
Schneider ve Enste	1990-1993	8.2	Nakit Para Talebi
Paglin	1992	8	Nakit Para Talebi

Kaynak: Feige, 1977: 5-13, Ilgın, 1999: 71-75, Paglin,1994: 2157-2177, Johnson ve diğerleri,1998: 51, Schneider ve Enste, 2000: 100'den derlenmiştir.

Bu dönemde kayıtdışı ekonomi daha çok yasa dışı faaliyetlerden kaynaklanmaya başlamıştır. 1990'lı yıllarda yapılan çalışmalarda ABD'de kayıtdışı ekonominin ortalama olarak GSMH'nin % 3-20'si arasında değiştiği görülmektedir (Shear,1990: 8).

2.1.1.2. İngiltere'de Kayıtdışı Ekonomi

İngiltere'de vergi sistemi diğer ülkelere göre daha yerleşmiştir. Mükelleflerde vergi bilinci vardır ve vergi ödemeleri idari yapıdaki esnekliklerle kolaylaştırılmıştır. İngiltere'de kayıtdışı faaliyette bulunanlar teknolojik imkanları iyi kullanıp, daha çok uyuşturucu ve kara para aklama gibi etkinliklerde buldukları görülmektedir. Düşük ücretler ve yoğun göç olgusu da bireyleri kayıtdışı istihdama yöneltmektedir.

İngiltere'de İç Gelirler Kurumu (Internal Revenue Board-IRB) 1979 yılında, kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü 10 milyar sterlin yani İngiltere GSMH'nin % 7.5'i olarak tahmin etmiştir.

Dilnot ve Morris (1981), aile harcamalarını kullanarak kayıtdışı ekonomiyi tahmin etmeye çalışmışlardır. Eğer bir aile, gelirin % 20'sinden daha fazla oranda harcamada bulunuyorsa, bu ailenin kayıtdışı bir geliri olduğunu kabul etmişlerdir. Dilnot ve Morris'in çalışmalarında, ailelerin % 30'u geliri hakkında bilgi vermemişlerdir. Bu ailelerden bir kısmının kayıtdışı ekonomiye dahil geliri olduğu varsayılması durumunda bu oran % 6 ile % 8 arasında çıkabileceği tahmin edilmektedir. Mathews (1981) ise 1973 yılını baz aldığı çalışmasında, işsizlik ve gelir vergisi değişkenlerinden hareketle kayıtdışı ekonomiyi 1979 yılı için % 3 ile % 10.9 arasında tahmin etmiştir (O'Higgins, 1989: 175-198) . Matthews'un ulaştığı sonuçlara göre, İngiltere'deki kayıtdışı ekonomi 1972, 1974, 1978, 1980 ve 1981 yılları için sırasıyla GSMH'nin % 5.5, % 2.5, % 7.8, % 12.1 ve % 15.9'u seviyesindedir (Harding ve Jenkins, 1989: 59).

İngiltere için kayıtdışı ekonominin ölçümü konusunda bazı çalışmalar, tablo 4'de gösterilmektedir:

Tablo 4: İngiltere İçin Yapılmış Kayıtdışı Ekonomi Tahminleri

Araştırmacı	Çalışmanın yapıldığı Zaman Dilimi	Kayıtdışı Ekonominin Tahmini Büyüklüğü (%)	Yöntem
Dilnot ve Morris	1977	2-3	Hane Halkı Harcama Anketi
Dilnot ve Morris	1981	3	GSMH Yöntemi
Macafee	1977	4.5	GSMH Yöntemi
Macafee	1982	1.5	GSMH Yöntemi
Matthews	1978	7.8	
Matthews	1981	15.9	
Feige	1981	15	İşlem Hacmi
Bhattacharyya	1960	3.8	Ekonometrik
Bhattacharyya	1984	7.6	Ekonometrik
Schneider ve Enste	1990	13.1	Fiziksel Girdi
Schneider ve Enste	1990-1993	11.2	Para Talebi
Johnson ve diğerleri	1990-1993	7.2	Para Talebi
Mathews	1979	3-10.9	Para Talebi

Kaynak: O'Higgins, 1989: 175-198, Johnson ve diğerleri, 1998: 51, Ilgın, 1999: 75-76, Schneider ve Enste, 2000: 102'den derlenmiştir.

O'Higgins (1989) İngiltere için yapmış olduğu çalışmasında, kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü GSMH'ye oranının % 5 civarında olduğunu tahmin etmiştir. Söz konusu çalışmada ifade edilen bir diğer görüş İngiltere'deki kayıtdışılığın 1970'li yılların başlarında büyümekte olduğu; 1970'li yılların

ikinci yarısında ise kayıtdışı ekonominin büyüme oranının daha durağan bir görünüm sergilediğidir (Us, 2004: 25).

Feige, işlem hacmi yaklaşımına göre 1981 yılında kayıtdışı ekonominin GSMH'nin % 15'i oranında olduğunu belirtmektedir (İlgın, 1999: 76).

Macafee'nin, İngiltere milli gelirinin gelir ve harcama tahminleri arasındaki farkları dikkate alarak bulduğu kayıtdışılık oranları, 1977, 1978, 1980 ve 1982 yılları için sırasıyla % 4.5, % 3.5, % 0 ve % 1.5 civarındadır (Carson, 1984:32).

2.1.1.3. İtalya'da Kayıtdışı Ekonomi

1970'lerden itibaren kayıtdışı ekonominin varlığı İtalya'da etkili olmuştur. Kayıtdışılığın suç ekonomisi boyutunda, İtalya başı çeken bir ülke olmuştur. İtalya'da çalışan resmi işgücünün (20 milyon kişi) % 10'unun ikinci bir işte kayıtdışı olarak çalıştığı tahmin edilmektedir (Altuğ, 1999: 245-246).

1990'lı yıllarda İtalya'da kayıtdışı ekonomiyle ve organize suç sektörüyle mücadele etmek için çok çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Kayıtdışı ekonominin faturasını sadece suç sektörüne yüklemeyen İtalya, vergi kaçakçılığını takibe almış ve bireylerin gelirleri oranında vergi ödemelerini sağlayıcı düzenlemelere gitmiştir. Örneğin, futbol kulüplerini yakından ilgilendiren "temiz ayaklar" operasyonu yapılmıştır. Burada yapılan, yüksek meblağlarla transfer olan futbolcuların transfer ücretlerinin doğru beyan edilmemesi nedeniyle oluşan vergi kaybının önlenmeye çalışılmasıdır.

İtalya'da özellikle vergilerin toplanması konusunda bazı dönemlerde ciddi sorunlar yaşanmıştır. Yine 1990'lı yıllarda yapılan "temiz eller" operasyonu ile yasa dışı faaliyetlerin kaynağı olan mafyaya darbe vurulmuştur (Altuğ, 1999: 260-265). Ünlü politikacıların ve iş adamlarının da adının karıştığı bu operasyon sonucunda, bu kişilerin hileli iflas, vergi

kaçakçılığı ve organize suç sektörüyle ilişkileri olduğu ve bu sayede milyonlarca dolar gelir sağladıkları tespit edilmiştir.

İtalya Ulusal İstatistik Enstitüsü'nün (ISTAT) verileri ile Bovi'nin (2000: 11) yapmış olduğu 1980-1997 yılları arasındaki, Tanzi'nin ekonometrik yaklaşımına göre kayıtdışı ekonominin tahmini boyutları % 21.2-% 22.6 arasındadır.

Contini (1989), İtalya'da kayıtdışı ekonomiyi ölçmek için istihdam yaklaşımını kullanmıştır. Bu yöntem İtalya'nın kayıtdışı ekonomisini ölçmek için pek çok kez kullanılmıştır. Contini, kayıtdışı istihdamın toplam istihdama oranını 1970'lerin sonları için yapmış olduğu çalışmada 1976'da % 8.9 ve 1977'de % 9.8 arasında olduğunu bulmuştur. Bu değişimin sebebini de İtalya için yapılan çalışmaların çoğunun kayıtdışı ekonominin boyutunu çalışan sayıları yolu ile tespit etmeye çalışmasından kaynaklandığını ileri sürmüştür (Contini, 1998: 237-250).

Martino, anket yöntemiyle 1975 yılı için % 25-35, Saba, parasal yöntemlerle 1974 yılı için % 25.3, 1978 yılı için % 30 ve Gaetani-D'arogana, istihdam yöntemi ile 1980 yılı için % 10-20 oranında kayıtdışılık tespit etmişlerdir (Özsoylu, 1993: 45).

İtalya için kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün ölçümü konusunda yapılmış bazı çalışmalar aşağıda tablo 5'de gösterilmektedir:

Tablo 5: İtalya İçin Yapılmış Kayıtdışı Ekonomi Tahminleri

Araştırmacı	Çalışmanın Yapıldığı Zaman Dilimi	Kayıtdışı Ekonominin Tahmini Büyüklüğü (%)	Yöntem
Contini	1977	9.8	İstihdam Yöntemi
Martino	1975	25-35	Anket Yöntemi
Saba	1978	30	Parasal Yöntem
Gaetani ve D'arogana	1980	10-20	İstihdam Yöntemi
Schneider ve Enste	1990	19.6	Fiziksel Girdi Yöntemi
Schneider ve Enste	1990-1993	24	Para Talebi Yöntemi
Johnson ve diğerleri	1990-1993	20.4	Para Talebi Yöntemi
Bovi	1980-1997	21.2-22.6	Ekonometrik Yöntem

Kaynak: Contini, 1989: 237-250, Johnson ve diğerleri, 1998: 51, Ilgın, 1999: 76-77, Schneider ve Enste, 2000: 102, Bovi, 2000: 11'den derlenmiştir.

2.1.1.4. Almanya'da Kayıtdışı Ekonomi

Kayıtdışı ekonomik faaliyetler Almanya'da da ülke ekonomisi üzerinde büyük yükler doğurmaktadır. Kayıtdışı ekonomi ile mücadele için bütün ülkelerde olduğu gibi Almanya'da da kayıtdışılığın saptanması durumunda, hem idari hem de hürriyeti bağlayıcı cezalar verilmektedir. Örneğin, ticari işletmelerin faaliyete başladıklarından itibaren maliyeye ve belediyeye bildirimde bulunması gerekli olup, bu görevi yerine getirmeyenlere işletme büyüklüğü ve gecikme süresine bağlı olarak ceza kesilmektedir. Vergi kaçakçılığında ise 6 ay ile 10 yıl arasında hapis cezaları verilebilmektedir (Üzeltürk, 2004: 8).

Broesterhuizen yapmış olduğu çalışmalarda Almanya'da kayıtdışı ekonominin boyutlarının tahmininde bulunmuştur. 1974 yılı verileri ile GSMH yaklaşımına göre % 4.8 ve 1978 yılı verileri ile istihdam yaklaşımına göre

% 37.5 ve 1980 yılı verileri ile işlem hacmi yaklaşımına göre % 27.5 oranında kayıtdışılık bulunmuştur (Ilgın,1999: 79)

Langfeldt (1989), kayıtdışı ekonomiyi, resmi ölçme yöntemleri ile ölçülmeyen ekonomik faaliyetlerin tümü olarak tanımlamış ve kayıtdışı ekonomiyi ölçmede para talebi yaklaşımını benimsemiştir. Bu yaklaşıma göre Almanya ekonomisi için 1979 yılı için % 24, 1980 için ise GSMH'nın % 27'si oranında bir kayıtdışılık bulmuştur (Langfeldt, 1989: 197-217).

Schneider ve Enste (2000: 102) ise 1990 yılı verilerine göre elektrik tüketimi yaklaşımı ile % 14.6 oranında, 1990-1993 verilerine göre para talebi yaklaşımı ile % 12.5 oranında kayıtdışı ekonominin olduğunu tahmin etmişlerdir.

Johnson ve diğerlerinin (1998: 51), 1990-1993 yılları arası için para talebi yaklaşımına göre kayıtdışı ekonomi tahminleri GSMH'nın % 10.5'idir .

Mummert ve Schneider (2002: 6) para talebi yaklaşımı ile yapmış oldukları tahminde, kayıtdışı ekonominin % 16.49 oranında olduğunu belirtmektedirler.

Almanya'da istihdam yöntemine göre 1976 yılında % 39.5, 1978 yılında % 37.5; GSMH farklılıklarına göre 1968 yılında % 8.9, 1974 yılında % 4.8; işlem hacmi yöntemine göre 1976 yılında % 17.5, 1978 yılında % 24 ve 1980 yılında % 27.5 oranlarında kayıtdışılık tespit edilmiştir (Özsoylu, 1993: 45).

Almanya için kayıtdışı ekonominin ölçümü konusunda yapılmış bazı çalışmalar aşağıda tablo 6'da gösterilmektedir:

Tablo 6: Almanya İçin Yapılmış Kayıtdışı Ekonomi Tahminleri

Araştırmacı	Çalışmanın Yapıldığı Zaman Dilimi	Kayıtdışı Ekonominin Tahmini Büyüklüğü (%)	Yöntem
Broesterhuizen	1974	4.8	GSMH Yönyemi
Broesterhuizen	1978	37.5	İstihdam Yöntemi
Broesterhuizen	1980	27.5	İşlem Hacmi Yöntemi
Langfeldt	1980	3.7	Para Talebi Yöntemi
Schneider ve Enste	1990	14.6	Elektrik Tüketimi Yöntemi
Schneider ve Enste	1990-1993	12.5	Para Talebi Yöntemi
Johnson ve diğerleri	1990-1993	10.5	Para Talebi Yöntemi
Mummert ve Schneider	1980-1997	20.2	Para Talebi Yöntemi

Kaynak: Langfeldt, 1989:197-217, Iğın, 1999: 79, Schneider ve Enste, 2000: 102, Johnson ve diğerleri, 1998: 51, Mummert ve Schneider, 2002: 6'dan derlenmiştir.

2.1.1.5. Hollanda'da Kayıtdışı Ekonomi

Hollanda'da ticari faaliyet gerçekleştirebilmek için Katma Değer Vergisi (KDV) numarası alma şartı aranmakta ve mükellefler bu şekilde kayıt altına alınmış olmaktadır. Ayrıca Hollanda'da vergilerin zamanında ve tam olarak ödenmesi konusunda bir yandan mevzuatta sadeleştirmeler bir yandan da vergi oranlarında indirimler yapılmıştır. Fakat yine de yapılan işlemlerin takibi ve kayıtdışı ekonomi ile mücadelede sıkıntılar görülmektedir (Üzeltürk, 2004: 9).

Broesterhuizen'in (1989: 159-174) Hollanda ekonomisi üzerinde yapmış olduğu çalışmada, kayıtdışı ekonominin büyüklüğü 1979 yılı için % 4.8 oranında tahmin edilmiştir. Broesterhuizen, GSMH rakamlarındaki

hataları incelemiş ve gerçek rakamdan farklılığın vergi otoritelerine bildirilmeyen gelirlerden kaynaklandığını belirlemiştir. Ancak burada yasa dışı faaliyetlerden elde edilen gelirleri bu hata kapsamına almamaktadır.

Schneider ve Enste'nin 1990 yılı için yapmış olduğu araştırmada fiziksel girdi yöntemi ile kayıtdışı ekonominin tahmini büyüklüğü % 13.4 bulunmuştur. Yine aynı araştırmacılar tarafından 1990-1993 yılları arası nakit para talebi yaklaşımına göre yapılan tahminde kayıtdışı ekonominin büyüklüğü % 12.7 çıkmıştır (Schneider ve Enste, 2000: 102). Aynı dönem için Johnson ve diğerleri (1998: 51), aynı yaklaşımla kayıtdışı ekonominin boyutunu % 11.7 bulmuşlardır.

2.1.1.6. Kanada'da Kayıtdışı Ekonomi

Kanada Gelir İdaresi kayıtdışı ekonominin önlenmesi için en önemli konunun adil ve eşit bir vergi sistemi olduğunu belirtmektedir (Üzeltürk, 2004: 9). Araştırmacılar Kanada ekonomisi ile ilgili verilere kolay ulaşabildiği için literatürde Kanada'nın kayıtdışı ekonomisinin büyüklüğüne yönelik birçok çalışma bulunmaktadır.

Ethier (1985), milli hesaplardaki gelir ve giderlerdeki farklardan yola çıkarak yapmış olduğu çalışmada Kanada'nın 1969-1980 yılları arası kayıtdışı ekonomisinin büyüklüğünü ölçmeye çalışmıştır. Ethier, 1969 yılı için % 29.4, 1975 yılı için % 19.6 ve 1980 yılı için ise % 15.5 oranında bir kayıtdışılık bulmuştur. Ethier, parasal büyüklükleri ele alarak yaptığı ölçümde ise 1973 yılı için % 6, 1977 yılı için % 8.4 ve 1981 yılı için % 5.9 oranında bir kayıtdışılık tahmin etmiştir (Ethier, 1985: 77-109).

Berger (1986), kayıtdışılığı belgelendirilmemiş ve kayıt altına alınmamış faaliyetler olarak tanımlamakta ve ölçümlerini bu tanımdan yola çıkarak yapmaktadır. Berger, milli hesapların gelir ve harcama taraflarını ele alarak yapmış olduğu ölçümde 1981 yılı için kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü % 3.5. olarak bulmuştur (Berger, 1986: 1-25).

Mirus, Smith ve Karoleff (1994), kayıtdışı ekonomiye vergiden kaçınmayı ele alan bir perspektifle yaklaşmışlardır. Mirus ve diğerleri, Kanada için kayıtdışı ekonominin ölçümünü üç farklı parasal yaklaşımla yapmışlardır. İlk olarak nakit para talebi oranına göre ölçüm yapmışlar ve 1980 yılı için % 13.5, 1985 yılı için % 25.9 ve 1990 yılı için % 29.7 oranını bulmuşlardır. İkinci olarak Feige'nin işlem hacmi yaklaşımını ele alarak bir ölçüm yapmışlar ve 1984 yılı için % 23.9'luk bir oran elde etmişlerdir. Üçüncü olarak Tanzi'nin ekonometrik yöntemini kullanarak ölçümde bulunmuşlar ve 1990 yılı için % 14.6 oranında bir kayıtdışılık bulmuşlardır (Mirus ve diğerleri, 1994: 235-252).

Kanada için yapılan kayıtdışı ekonomi tahminleri aşağıda tablo 7'de verilmiştir:

Tablo 7: Kanada İçin Yapılmış Kayıtdışı Ekonomi Tahminleri

Araştırmacı	Çalışmanın Yapıldığı Zaman Dilimi	Kayıtdışı Ekonominin Tahmini Büyüklüğü (%)	Yöntem
Mirus ve Smith	1990	29.7	Basit Nakit Para Oranı
Mirus ve Smith	1984	23.9	İşlem Hacmi Yöntemi
Mirus ve Smith	1990	14.6	Ekonometrik Yöntem
Mirus	1980	13.1	Geliştirilmiş Nakit Para Oranı
Berger	1981	3.5	Anket Yöntemi
Ethier	1981	5.9	Ekonometrik Yöntem
Fortin ve diğerleri	1986	1.4	Anket Yöntemi
Karoleff ve diğerleri	1984	19.3	Basit Nakit Para Oranı
Karoleff ve diğerleri	1990	21.6	Geliştirilmiş Nakit Para Oranı
Karoleff ve diğerleri	1990	14.6	Ekonometrik Yöntem
Pouftis	1990	7.4-13	Geliştirilmiş Nakit Para Oranı
Spiro	1993	8-11	Geliştirilmiş Nakit Para Oranı
Schneider	1994	15	MIMIC Yöntemi
Giles ve Tedds	1995	15.6	MIMIC Yöntemi
Gervais ve Smith	1992	3.7	GSMH Yöntemi

Kaynak: Smith, 1997: 17, Ethier, 1985: 77-109, Berger, 1986:1-25, Mirus ve diğerleri, 1994: 235-252, Finlayson ve Peacock, 2002: 1-7'den derlenmiştir.

2.1.2. Diğer Gelişmiş Ülkelerde Kayıtdışı Ekonomi Boyutları

Yukarıdaki gelişmiş ülkelerin dışında birçok gelişmiş ülkede de kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü tahmin etmek için çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan bazıları aşağıda verilmiştir:

Avusturya için Schneider ve Enste (2000: 102), 1990 yılına göre nakit para talebi ile % 6.1, fiziksel girdi yöntemine göre % 15.5 oranında kayıtdışı ekonomi tahmin etmiştir.

İsviçre’de, Weck-Hannemann ve Frey 1983 yılında, kayıtdışı ekonomi ile ilgilenen uzmanlara yapmış oldukları ankette, kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün tahminini % 5-10 arasında bulmuşlardır (Ilgın, 1999: 78).

Yunanistan’da, Christopoulos kayıtdışı ekonominin boyutunun politikacıları uzun süreden beri ilgilendiren bir konu olduğunu ve bunun ülke ekonomisi içerisinde ciddi bir sorun olarak görüldüğünü belirtmektedir. Kanelopoulos ve diğerlerinin 1995 yılı verileri ile yapmış oldukları çalışmada, kayıtdışı ekonominin boyutunun GSMH’nin % 34.6’sı oranında olduğunu bulmuşlardır (Christopoulos, 2003: 563).

Norveç’de, Ischsen ve Strom (1989) yapmış oldukları çalışmada, kayıtdışı ekonomiyi hem mikro hem de makro yaklaşımla ele almıştır. Onlara göre kayıtdışı ekonomi, vergiden kaçınılan her türlü eylemi içine alır. Ischsen ve Strom’un makro yaklaşımı, para stoğu üzerine yoğunlaşmaktadır. Kayıtdışı ekonominin boyutunu belirlemek için, 1952 yılını baz yıl olarak ele almışlardır. Bu yılda vergiden kaçınmanın olmadığını varsaymışlardır. M1 para arzının dolaşım hızı, kayıtdışı ekonomideki para hızının tahmininde kullanılmıştır. Buna göre 1978 yılı için GSMH’nin % 6.3’ü oranında kayıtdışılık tespit etmişlerdir. Mikro yaklaşımda ise kayda alınmayan yani belgelenmeyen gelir üzerinde durmuşlardır. Buna göre GSMH’nin % 3.5’lik kısmı 1979 yılında kayıtdışı faaliyetleri içermektedir (Ischsen ve Strom, 1989: 251-266).

İsveç, Avrupa’da en yüksek vergi oranlarına sahip olması nedeniyle kayıtdışı ekonominin en çok gerçekleştiği ülkedir (Brodin, 2005: 2). İsveç Kamu Araştırmaları Merkezi (SIFO) tarafından birçok defa kayıtdışı ekonomiyi tahmin çalışması yapılmıştır. 1978 yılında yaptıkları bir çalışmada kayıtdışı ekonominin GSMH’nin % 6.7 oranında olduğunu hesaplamışlardır. İsveç’te yapılan diğer bir çalışmada, nakit para oranı kullanılarak kayıtdışı ekonominin GSMH’nin % 10’u olduğu bulunmuştur (Hansson, 1989: 219-236).

Fransa için kayıtdışı ekonominin ölçümü konusunda Barthelemy (1989), 1959- 1979 yılları arasındaki verileri kullanarak para talebi yaklaşımı ile tahminde bulunmuştur (Barthelemy, 1989: 281-294). Barthelemy, Fransa'daki kayıtdışılığı inceleyen çalışmasında, kayıtdışı ekonominin istihdam boyutuna değinmiş ve parasalcı yaklaşım ile yaptığı tahminle kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün GSMH'ye olan oranının % 6.7 civarında olduğunu belirtmiştir (Us, 2004: 24).

Avustralya'da Bajada (1999), zaman serilerini kullanarak bir ölçüm yapmıştır. 1967 ve 1996 yılları arasını kapsayan bu çalışmada, bireylerin vergileri ödemekten kaçındıklarını varsaymaktadır. Bu varsayım altında kayıtdışı ekonominin boyutunu % 15 oranında tahmin etmiştir (Bajada, 2002: 1-11).

Tablo 8'de Avrupa Birliği Ülkelerindeki kayıtdışı ekonominin büyüklüğü görülmektedir:

Tablo 8: Avrupa Birliği Ülkelerinde Kayıtdışı Ekonominin GSMH'ye Oranı

Ülkeler	Kayıtdışı Ekonomi/GSMH (%)
Almanya	13.2
İngiltere	13.2
Hollanda	13.2
İtalya	24.3
İspanya	24.3
Portekiz	24.3
Yunanistan	24.3
İsveç	16.0
Danimarka	17.5
Norveç	18.0
Avusturya	7.0

Kaynak: Benlikol ve Akgül, 2002: 35.

Kayıtdışı ekonominin büyüklüğü konusunda bir gösterge olarak, “kayıtdışı ekonomi/GSMH” oranı alındığında; bu oran Fransa, Almanya, Japonya, Norveç, İsviçre ve İngiltere ‘de % 0-10 arasında, Belçika, Kanada, İtalya ve ABD’de % 10-20 arasında; Hindistan’da % 10-50 arasında, Peru’da % 40 olarak hesaplanmakta, Türkiye’de ise DİE’nin milli gelir hesaplarında bu oran % 25 olarak dikkate alındığı bilinmektedir (Altuğ, 1994b: 56-58).

2.1.3. Gelişmekte Olan Ülkelerde Kayıtdışı Ekonomi

Gelişmekte olan ülkelerde, kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün gelişmiş ekonomilere oranla daha büyük olduğu konusunda birçok çalışma bulunmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde kayıtdışılığın oranı GSMH’nin % 13 ile % 76’sı arasında değişmektedir. Bazı gelişmekte olan ülkelerdeki kayıtdışı ekonominin büyüklüğü konusunda yapılmış olan tahminler aşağıda verilmiştir:

Gelişmekte olan ülkeler üzerinde yapılan çalışmalarda özellikle istihdam üzerindeki kayıtdışılık incelenmiştir. ILO raporlarına göre 1990-1994 yılları arasında Latin Amerika’daki kayıtdışı sektör yeni yaratılan iş alanlarının % 80’ini oluşturmaktadır. Krizden önce Asya ülkelerinde istihdamın % 40-50’si arasında kayıtdışı istihdamdan söz edilebilir (Fleming ve diğerleri, 2000: 405).

Jagannathan’a göre, gelişmekte olan ülkelerdeki piyasalar neo-klasik teorinin öne sürdüğü gibi tam işleyen piyasalar değildir. Gelişmekte olan ülkelerin en fakirlerinde bile organize olmuş denebilecek piyasalar vardır. Kayıtdışı sektörün büyüklüğü GSMH’nin % 30’u ile % 70’i arasında değişmektedir. Bu kayıtdışı sektörün büyük bir kısmını kırsal kesim ve ikincil piyasalar oluşturur (Fleming ve diğerleri, 2000: 406).

Gelişmekte olan ülkelerdeki kayıtdışı ekonominin en büyük payını yasa dışı faaliyetler almaktadır. Kolombiya, GSMH’nin hesaplanmasında yasa dışı uyuşturucu üretiminden sağlanan geliri de hesaplama katacağını duyurmuştur. Bolivya, Peru ve Kolombiya dünyanın en önde gelen kokain

üreticileri, Laos, Meksika, Pakistan ve Tayland ise dünyanın en büyük eroin üreticileridir. Kayıtdışı ekonomi ile uyuşturucu ticareti arasındaki ilişki karmaşıktır. Yasa dışı uyuşturucu üretiminin esas olarak ekonomik nedenlerden meydana geldiğine inanılmaktadır. Yasa dışı uyuşturucu üretimi ile GSMH arasındaki ve insani gelişme endeksi arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışan araştırmalar sonucunda anlamlı sonuçlar bulunamamıştır. Ekonomik gelişmenin yasa dışı sektörü azaltacağı düşünülmektedir (Flaming ve diğerleri, 2000: 407).

Peru ekonomisinde kayıtlı milli gelire ilave olarak % 29 oranında kayıtdışı milli gelir yaratılmaktadır (Main, 1989: 101).

Bolivya'da 1985 yılında yasal kaynaklı kayıtdışılıkla beraber toplam kayıtdışı ekonominin büyüklüğü, 3.147 milyar dolar olarak tahmin edilmektedir. Bu değer, söz konusu yılda 3.055 milyar dolar olan Bolivya kayıtlı milli gelirinin % 103'üne tekabül etmektedir (Jimenez, 1989: 135-148).

Arjantin'de 1988 yılında 70 milyar dolarlık kayıtlı milli gelire karşılık 50.4 milyar dolarlık kayıtdışı gelir yaratılmıştır (Main, 1989: 101).

Brezilya'daki kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin, toplam ekonomik faaliyetlerin % 50'sini oluşturduğu iddia edilmektedir (Monash, 1990: 36).

Kenya'daki kayıtdışı ekonomi kayıtlı milli gelirin % 35'i seviyesindedir (Main, 1989: 101).

Hindistan'da 2004-2005 yıllarında, 457 milyon kişilik toplam işgücünün 420 milyonu yani % 92'si kayıtdışı sektörlerde çalışmaktadır (NCEUS, 2008: 1). Kayıtdışı ekonominin boyutları, Bangladeş ve Hindistan gibi ülkelerde % 60'lara kadar vardığına tanık olunmaktadır (Mavral, 2001: 171).

2.1.4. Geçiş Ülkelerinde ve Komünist Ülkelerde Kayıtdışı Ekonominin Boyutları

Geçiş ülkelerindeki kayıtdışı ekonomi boyutları çok yüksek seviyelerdedir. Yapılan çalışmalara göre Azerbaycan ve Gürcistan'da kayıtdışı ekonominin ülkelerin GSMH'ya oranları % 60'ları geçmiştir. Bu iki

ülke de, Uluslararası Şeffaflık Kurumu tarafından yolsuzluğun en çok görüldüğü ülkeler arasında gösterilmektedir. Bu grupta en düşük kayıtdışı ekonomisi olan iki ülke Çek Cumhuriyeti ve Slovak Cumhuriyeti'dir. Bu iki ülke Avrupa Birliği üyesidir ve AB üyeliğinin getirdiği kurumsallaşma ve ekonomik birimlerin iyileştirilmesi yoluyla kayıtdışı ekonomi boyutlarını azaltmış olabilir.

Schneider, komünist ülkeler için yaptığı tahminlerde en yüksek kayıtdışılığa sahip ülke % 33.4 ile Vietnam'ı tespit etmiştir. Çin'de kayıtdışı ekonominin boyutu ise % 15.4 olarak hesaplamıştır.

Gabor (1989), Macaristan'daki kayıtdışı ekonomik faaliyetlere ilişkin yapmış olduğu çalışmada, kayıtlı ve kayıtdışı ekonominin farklı prensip ve düzenlemelere göre işlediğini belirtmiştir. Buna göre kayıtlı ekonomi, merkezi otorite altında büyük ölçekte çalışan üretim birimlerinden oluşmakta; kayıtdışı ekonomide ise küçük ölçekte, özel işletmelerin yer aldığı görülmektedir. Bu çerçevede, Macaristan'daki ikili yapı sosyalist rejim altında işleyen kayıtlı ekonomi ve sözkonusu kayıtlı sektörün talebi karşılayamayışı nedeniyle oluşmuş kayıtdışı kapitalist düzenden oluşmaktadır. Ancak kronik kıtlık yaşanan kayıtlı ekonomide, kayıtdışı sektörün varlığı kıtlığı artırmakta; dolayısıyla kayıtdışı ekonomi serbest piyasa koşullarında çalışmayan kayıtlı ekonomide maliyet yönlü baskı yaratmaktadır. Öte yandan, kayıtdışı ekonomide faaliyet gösteren üreticilerde stoklama eğilimi artmakta, bu nedenle kronik kıtlığın boyutlarında artış yaşanmaktadır (Us, 2004: 24).

Tablo 9'da bazı ülkelerde,1998 yılı için GSMH'nın yüzdesi olarak kayıtdışı ekonominin büyüklüğü verilmiştir:

Tablo 9: Resmi GSMH'nın Yüzdesi Olarak Kayıtdışı Ekonomi (1998)

Ülkeler	Kayıtdışı Ekonomi/GSMH (%)
Nijerya	76
Tayland	70
Mısır	68
Filipinler	50
Meksika	49
Rusya	40
Malezya	39
Güney Kore	38
Brezilya	29
Yunanistan	29
Macaristan	27
İtalya	26
İspanya	24
Belçika	22
Arjantin	23
İsveç	20
Danimarka	19
Kanada	16
Çek Cumhuriyeti	15
Fransa	15
Almanya	14
Avustralya	13
Hollanda	12
İngiltere	11
Hong Kong	11
Avusturya	10
ABD	9
Japonya	8
İsviçre	8

Kaynak: Schneider ve.Enste, 2000: 58.

Tablo 10'da ise 1999-2003 yılları arasında bölgeler itibariyle GSMH'nın yüzdesi olarak kayıtdışı ekonominin büyüklüğünde Afrika, Orta ve Güney Amerika ve geçiş ekonomileri ilk sıralarda yer almaktadır. Araştırma kapsamındaki 145 ülke ekonomisinde kayıtdışılık, GSMH'nın yüzdesi olarak ortalama % 34 gibi yüksek bir oranda tespit edilmiştir.

Tablo 10: Gelişmiş Ülkeler, OECD Ülkeleri ve Geçiş Ekonomilerinde Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğü (%) (1999-2003)

ÜLKE	ÜLKE SAYISI	KAYITDIŞI EKONOMİNİN ORTALAMA BÜYÜKLÜĞÜ (%)*		
		1999–2000	2000–2001	2002–2003
YILLAR				
AFRİKA	37	41.3	42.3	43.2
ORTA VE GÜNEY AMERİKA	21	41.1	42.1	43.4
ASYA	28	28.5	29.5	30.4
GEÇİŞ EKONOMİLERİ	25	38.1	39.1	40.1
GELİŞMİŞ OECD ÜLKELERİ	21	16.8	16.7	16.3
GÜNEY PASİFİK ADA ÜLKELERİ	10	31.7	32.6	33.4
KOMÜNİST ÜLKELER	3	19.8	21.1	22.3
AĞIRLIKSIZ ARİTMETİK ORTALAMA	145	33.6	34.5	35.2

* Hesaplamalar, Para Talebi ve DYMIMIC hesaplama yöntemleri kullanılarak GSYİH'nin yüzdesi olarak yapılmıştır.

Kaynak: Schneider, 2005: 28.

2.2. TÜRKİYE'DE KAYITDIŞI EKONOMİNİN BOYUTLARI

Kayıtdışı ekonomi bütün sektörleri içine almış, ölçümü oldukça güç ve karmaşık bir olgudur. Büyüyen kayıtdışı ekonomi, ekonomik göstergelerin hatalı sonuçlar doğurmasına neden olmaktadır; GSMH rakamları ve büyüme rakamları ile bu rakamlara göre yapılan tahmin ve değerlendirmeler de gerçeği yansıtmamaktadır.

Türkiye'de kayıtdışı ekonomi özellikle 1980'lerden sonra artış göstermiştir. 24 Ocak 1980 kararlarından sonra ithal ikamesi stratejisinden ihracata dönük kalkınma stratejisine geçilmiş ve ihracat primi uygulaması

başlatılarak ihracatı artırmak amacıyla devalüasyon yapılmıştır. Dış ticaret mevzuatındaki değişimle, hayali ihracat ve ithalatta artış gözlemlenmiştir.

11 Ağustos 1990 yılında Resmi Gazete’de yayınlanan “Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karar” ile birlikte piyasalar uluslararası yatırımcılara açılmış ve yabancıların her türlü menkul kıymet satın almalarına imkan verilmiştir. Bunun sonucu olarak sıcak para yanında kara para girişi de kolaylaşmıştır. 1990’lardan günümüze kadar Türk ekonomisi çok ciddi krizler yaşamış ve yaşamaktadır. Geçmişte yaşanan yüksek oranlı enflasyon gelir dağılımını bozmuş, dış ticaret dengesi ve cari dengedeki açıklar giderek büyümüştür. Geleneksel değerler yerini para merkezli değerlere bırakmıştır. Bu gelişmeler, Türkiye’de kayıtdışı ekonominin boyutunu artırmıştır.

Türkiye’de kayıtdışı ekonominin boyutlarını hesaplamak amacıyla birçok araştırmacı çalışmalar yapmış ve çeşitli sonuçlara ulaşmışlardır. Yapılan araştırmalar sonucunda farklı oranlar ortaya çıkmıştır.

Türkiye’de anket yöntemine göre, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)’in yaptığı araştırmalar sonucunda, 2003 yılı için % 51.7, 2004 yılı için % 52, 2005 yılı için % 52.3 oranında kayıtdışı istihdam tespit edilmiştir. Dünya Bankası’na göre ise, Türkiye’deki kayıtdışı istihdam oranı % 53’tür. TÜİK’in Kasım 2009 itibariyle yaptığı hesaplama göre; istihdamdaki toplam nüfus 21 milyon 741 bin olurken, bunun 9 milyon 505 bin kişisini herhangi bir sosyal güvenlik kurumuna kaydı bulunmayanlar oluşturdu. Kasım 2008’de % 43.3 olan kayıtdışı istihdam oranı Kasım 2009’da % 43.9’a çıkmıştır.

TC Maliye Bakanlığı’na bağlı Hesap Uzmanları Kurulu’nun çalışmalarına göre; kayıtdışı ekonomi nedeniyle, 1998’de 3.423, 1999’da 4.573, 2000’de 5.692, 2001’de 11.612, 2002’de 15.216, 2003’de 19.667, 2004’de 22.524 milyar lira vergi kaybı meydana gelmiştir. Ankara Ticaret Odası (ATO)’nun “Kayıtdışı Ekonomi 2007” raporuna göre ise 2006’da 30.3 milyar liralık vergi kaybı meydana gelmiştir. Kayıtdışı ekonominin ve vergi kaybının GSMH’ye oranı 1970- 2005 döneminde dalgalı bir seyir izlemiştir. 1970’lerin ilk yıllarında kayıtdışı ekonomi ve vergi kaybı hızla artarken sonraki yıllarda azalarak % 10’un altına gerilemektedir. 1976-1985 arasında oran % 7.1’i aşmamakta ve nispeten istikrarlı bir seyir izlemektedir. 1985’den

2005'e kadar dalgalı bir seyir izlemekte 2005 yılında ise en yüksek noktaya çıkmaktadır. Kayıtdışı ekonominin GSMH'ye oranı % 86.7 ve vergi kaybının GSMH'ye oranı % 35.3 olmuştur.

Türkiye için, sabit oran yöntemine göre, Özsoylu tarafından yapılan bir çalışmada, dolaşımdaki banknot tutarının mevduat tutarına oranının, gizli ekonomik faaliyetlerin olmadığı dönemde % 10 olduğu kabul edildiğinde - ki Özsoylu; söz konusu oranın % 10 olarak kabul edilmesi durumunda, paranın dolaşım hızı değerlerinin resmi değerlere daha fazla yaklaştığını söylemektedir - 1990 yılı için kayıtdışı ekonomi GSMH'nin % 11.7'si olarak hesaplanmıştır (Özsoylu, 1996: 42). Bu oran Yazıcı'ya göre 1991 yılı için % 19.1 (Aydemir, 1995b: 35). Yetim tarafından, sabit oran yöntemi ile yapılan hesaplamada 1950-1998 döneminde % 0.7 ile % 47.1 arasında kayıtdışı ekonomi gerçekleşmiştir (Yetim, 1999: 69). Ilgın, 1968-2001 dönemi için iki farklı katsayı kullanarak sabit oran yöntemini uygulamıştır. Katsayının 2 ($k=2$) olduğu durumda Türkiye'deki kayıtdışı ekonomi oranı % 2.1 ile % 57.2 arasında değişmektedir. Katsayının 3 ($k=3$) olduğu durumda ise % 1.7 ile % 43.5 arasında kalmaktadır (Ilgın, 1999: 92-93).

Öğünç ve Yılmaz, basit parasal oran yöntemiyle kayıtdışı ekonomiyi hesaplamada iki ayrı dönem kullanmışlardır. 1960-1998 dönemi için yapılan çalışmada kayıtdışılık % 0 ile % 46 arasında bulunurken, 1971-1999 dönemi için yapılan hesaplamada % 11 ile % 22 arasında bulunmuştur (Öğünç ve Yılmaz, 2000: 20-21).

İşlem hacmi yöntemine göre, Özsoylu, 1990 yılı için kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü % 11.7, Yazıcı 1950-1998 dönemindeki kayıtdışı ekonominin milli gelire oranını ortalama olarak % 15.3, 1998 yılı için ise % 40.5 olarak saptamıştır. Temel, işlem hacmi yaklaşımıyla, 1970-1992 dönemi için yaptığı çalışmada % 0 ile % 26 arasında kayıtdışılık tespit etmiştir. Yetim, 1950-1998 dönemi için, işlem hacmi yöntemini kullanarak % 0 ile % 49.4 kayıtdışılık tahmin etmiştir (Yetim, 1999: 71-72).

Ekonometrik yöntemine göre, Hakioğlu tarafından 1984 yılı için kayıtdışı ekonominin büyüklüğü % 137.8 olarak tahmin edilirken, Kasnakoğlu 1990 yılı için % 9.3 olarak tahmin etmiştir. Temel, Şimşek ve Yazıcı tarafından yapılan

çalışmada ise 1975-1992 dönemi için GSMH'nin % 21.3'ü ile % 6.3'ü arasında tahmin edilmiştir (Yetim, 1999: 77). Temel, Şimşek ve Yazıcı, 1975-1992 dönemi için en düşük ve en yüksek oranlar olarak, parasal oran yöntemi ile % 1-18, parasal ekonometrik tahmin yöntemi ile % 7-20 ve iki farklı vergi yöntemi ile % 8-45 oranında kayıtdışı tespit etmişlerdir (Işık ve Acar, 2003: 128).

İlgin, Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) için yaptığı çalışmasında, 1960-1993 dönemi için dolaysız vergileri dikkate alarak % 259.3 ile % 46.5 arasında değişen rakamlar tespit etmiştir (İlgin, 1999: 115-117). Aynı dönem için dolaylı vergileri göz önüne alarak yaptığı tahminde % 1.4 ile % 44.2 aralığında değişen rakamlar elde etmiştir. Yetim, 1989-1996 dönemi için gelir, kurumlar ve katma değer vergileri itibarıyla bulunduğu kayıtdışı ekonomi boyutu % 6.6 ile % 59 arasındadır (Yetim, 1999: 83).

Yetim, 1987-1998 dönemi için üretim ve harcama yönünden GSMH 'yi karşılaştırarak yaptığı kayıtdışı ekonomi tahmininde ortalama % 0.022 rakamını elde etmiştir. 1991-1995 dönemi ve 1998 yılında negatif kayıtdışı ekonomi rakamı bulmuştur (Yetim, 1999: 21). Ögünç ve Yılmaz, 1987-1999 dönemi tahminlerinde 1991, 1992, 1995, 1998 ve 1999 yılları haricinde negatif rakamlar elde etmişlerdir. En yüksek rakam 1998 yılı için % 2.49'dur (Ögünç ve Yılmaz, 2000: 17).

Schneider ve Savaşan, Türkiye'de kayıtdışı ekonominin tahmininde bulunmak için DYMIMIC ve para talebi yöntemini beraber kullanmış ve 1999-2000 dönemi için % 32.1, 2001-2002 dönemi için % 33.2, 2002-2003 dönemi için % 34.3, 2003-2004 dönemi için % 34.8 ve 2004-2005 dönemi için % 35.2 bulmuşlardır (Schneider ve Savaşan, 2005: 10).

Baldemir, Gökalp ve Avcı, 1980-2003 dönemi için yaptıkları çalışmada, kayıtdışı ekonominin GSMH'ye oranını % 28.19 ile % 10.8 arasında bulmuşlardır. 1984 kayıtdışılığın en fazla olduğu yıl iken 2003 yılı en düşük yıl olarak hesaplanmıştır (Baldemir ve diğerleri, 2005: 11).

Aşağıdaki tablo 11'de yapılan bu araştırmalar kullanılan yöntem ve elde edilen sonuçlar verilmiştir. Seçilen yöntem, dönemlere ve farklı

tanımlara göre Türkiye’de kayıtdışı ekonominin GSMH’nin yüzdesi olarak hesaplanan büyüklüğünün % 0 ile % 184 arasında değiştiği görülmektedir.

Ardor (2008: 170-192), Tanzi’nin nakit para talebi yaklaşımını kullanarak, 1975-2006 yılları arasında her yıl için Türkiye’de kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü GSYİH’nin yüzdesi olarak tahmin etmiştir. Ele alınan dönemde, Türkiye’de kayıtdışı ekonominin büyüklüğü GSYİH’nin yüzdesi olarak; 1977 yılında % 21.16 ile en düşük, 2001 yılında ise % 68.44 ile en yüksek değere ulaşmış, 2002 yılından itibaren azalarak 2006 yılında % 34.75 olarak tahmin edilmiştir.

Tablo 11: Türkiye’de Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünü Ölçmeye Yönelik Çalışmalar

ÇALIŞMA	YIL	YÖNTEM	DÖNEM	KAYITDIŞI EKONOMİ %
TEMEL, A., ŞİMŞEK, A. ve YAZICI, K.	1994	VERGİ İNCELEMESİ YÖNTEMİ	1984-1991	8-45
		SABİT ORAN YÖNTEMİ	1970-1992	0-26
YAYLA, M.	1995	PARASALCI YÖNTEM	1970-1993	9-21
ÖĞÜNÇ, F., YILMAZ, G.	2000	SABİT ORAN YÖNTEMİ	1960-1998	0-46
		SABİT ORAN YÖNTEMİ	1971-1999	11-22
ILGIN, Y.	2002	SABİT ORAN YÖNTEMİ	1968-2001	31-84
		VERGİ İNCELEMESİ YÖNTEMİ	1985-2001	26-184
SAVAŞAN, F.	2003	MIMIC MODEL YÖNTEMİ	1970-1998	18-30
ÇETİNTAŞ, H., VERGİL, H.	2003	NAKİT PARA TALEBİ YÖNTEMİ	1971-2000	16.8- 31.3
US, V.	2004	BASİT ELEKTRİK ÜRETİMİ YÖNTEMİ	1978-2000	1-13
		KARMA ELEKTRİK ÜRETİMİ YÖNTEMİ	1997-2003	5-64
SCHNEIDER, F., SAVAŞAN, F.	2005	MODEL YÖNTEMİ	1999-2005	31-35
BALDEMİR, E., GÖKALP, M.F., AVCI, M.	2005	MIMIC MODEL YÖNTEMİ	1980-2003	10.8-28.2
MALİYE BAKANLIĞI	2008	INPUT-OUTPUT YÖNTEMİ(GİRDİ-ÇIKTI YÖNTEMİ)*	1998-2004	26-37
ARDOR, H.N.	2008	NAKİT PARA TALEBİ YÖNTEMİ	1975-2006	21.16-68.44

* Kayıtdışı ekonominin boyutunun hesaplanması, TÜİK’in yayınladığı, kesimler arasında mal ve hizmet akımını gösteren, input-output (girdi-çıkıtı) tablolarından hareketle katma değer uyum ve kaçığının bulunması esasına dayandırılmıştır

Kaynak: Maliye Bakanlığı, 2008: 12.

2.3. TÜRKİYE'DE KAYITDIŞI EKONOMİNİN NEDENLERİ

Kayıtdışı ekonominin ortaya çıkış nedenlerini açıklarken, bir ülke ekonomisinde bir veya birden fazla nedenin etkili olabileceğini belirtmiştik. Gelişmiş ekonomilerde kayıtdışı ekonomi ve nedenleri genellikle vergisel faktörler ve işgücü piyasasına yönelik düzenlemeler gibi faktörler tarafından belirlenirken; gelişmekte olan ülke ekonomilerinde bu faktörlerin yanı sıra ekonomiyi etkileyen nüfus artışı ve kentsel göç gibi demografik etmenler de dikkate alınmalıdır. Türkiye'de de kayıtdışı ekonominin ortaya çıkmasına neden olan unsurlardan, vergi ve istihdam politikalarını, ekonomik yapı, verimlilik, işletme büyüklüğü, bürokrasi, enflasyon ve ekonomik krizleri, demografik nedenleri ve sosyal bilincin oluşturulmasını açıklamaya çalışacağız.

2.3.1. Vergi Politikası

Türkiye'de vergiler, dolaylı vergi ve dolaysız vergi olarak genel bir şekilde ikiye ayrılır. Dolaylı vergi, kişilerin devletten bir hizmet almaları veya bir malı satın almaları sonucunda meydana gelir. Bunlara örnek olarak KDV, tekelleşen ve benzinden alınan akaryakıt tüketim vergisini gösterebiliriz. Dolaysız vergi ise ticaret ile uğraşanların kazandıklarından veya bir işyerinde ücretli olarak çalışan memur ve işçilerin maaş ve ücretlerinden kesilen vergidir.

Bir ülkede verginin adaletli ve dengeli dağılımını incelenirken, dolaylı ve dolaysız vergilerin, toplanan vergiler içindeki payının karşılaştırılması yapılabilir. Dolaysız vergiler (gelir vergisi, kurumlar vergisi, taşıt vergisi), vergi adaletini sağlamada daha etkilidir. Çünkü, dolaysız vergiler; en az geçim indirimi, artan oranlı vergi tarifeleri, indirim, istisna ve muafiyet gibi uygulamalarla, vergi ödeme gücü arasında ilişki kurabiliyor. Dolaylı vergilerde ise; KDV, Özel Tüketim Vergisi (ÖTV) gibi bu vergilerin uygulandığı mal ve hizmetlerin, düşük gelirli bireylerin bütçesindeki payı, yüksek

gelirliilere göre daha fazladır. Bu durumda, vergi yükü asıl olarak düşük ve sabit gelirliilerin üzerinde kalıyor.

Türkiye’de gelir vergisinde artan oranlı tarife uygulanmaktadır. Uygulanan vergi oranları incelendiğinde, gelir vergisi tarifesinde ilk dilime uygulanan vergi oranları 1950 yılından 1998 yılına kadar iniş çıkışlar göstermiş, 1985 yılından 1999 yılına kadar ilk dilime % 25 olarak uygulanmış olup, 1999 yılından beri ücretliler için % 15 diğer gelir vergisine tabi unsurlar için % 20 şeklinde uygulanmaktadır. Türkiye’de ilk dilime 1994 ve 1997 yıllarında uygulanılmış oranlar, AB’ye üye ülkelerde aynı yıllarda uygulanmış oranların ortalamasıyla kıyaslandığında, gerek 1994 yılı ortalaması olan % 17.37’nin, gerekse 1997 yılı ortalaması olan % 18.9’un üstünde oldukları görülmüştür. Son dilime uygulanan oranlar ise; 1950 yılında % 45 iken 1961’de % 70’e yükselmiş, 1963 - 1980 arası % 68 olarak uygulanmış, 1981 sonrası yükselerek % 74 olarak uygulanmış, 1985 - 1990 arası % 45, 1991 - 1993 arası % 50, 1994 - 1996 arası % 55 olarak uygulanmış, daha sonraları % 45’e indirilen oran 1999 yılından itibaren % 40 - 45 olarak, 2005’den itibaren % 40 olarak uygulanmıştır. Türkiye’de son dilime uygulanan ortalama oran olan % 55’de yine 1994 yılı AB ortalaması % 46.45’in ve 1997 yılı ortalaması % 50.75’in üzerindedir.

Türkiye’deki KDV normal oranı OECD’ye üye ülkelerde uygulanan oranların ortalamalarına göre; 1976 yılından 2000 yılına kadar daha düşük seviyelerde kalmış, 2000 yılında bu ortalamayı yakalamış, 2003 – 2005 yıllarında OECD ortalamasının üzerine çıkmıştır. OECD ülkelerinin Türkiye’ye göre kişi başına gayri safi yurtiçi hasıllarının daha yüksek olduğu düşünülduğünde Türkiye’de 2000 yılına kadar nispeten düşük gibi görünen oranların satın alma gücü üzerinde diğer ülkelere göre daha önemli olumsuz etki yarattığı kuşkusuzdur. Dolayısıyla KDV oranının nüfusun % 25’inin yoksulluk sınırında altında olduğu ve 1994 yılında nüfusun % 60’ının milli gelirin % 26.1’ini, 2003 yılı itibariyle ise % 31’ini paylaştığı bir ülkede KDV oranlarının, OECD standartlarına yakın oranlarda uygulanması, vergilendirme adaletini sarsmaktadır.

Türkiye’de kayıtdışı ekonominin ortaya çıkmasında vergisel açıdan bakıldığında, Maliye Bakanlığı tarafından, 2008 yılında yapılan çalışmada aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

- Vergi mevzuatındaki karmaşıklığın, mükellefler açısından yasaların anlaşılabilirliğini ve uygulanabilirliğini zorlaştırması,
- Vergi oranlarının yüksekliği, vergi oranlarının sık sık değişmesi ve ek vergiler konulması,
- Türk Vergi Mevzuatında yer alan bağışıklık ve istisnaların çokluğu,
- Denetim sürecinin etkinliğini ve kalitesini önemli derecede etkileyen denetim ilke ve ölçümlerinin yeterince gelişmemiş olması,
- Denetimde eşgüdüm eksikliği,
- Var olan vergi ceza sisteminin caydırıcı olamaması. Yapılan anketler vergi yükümlülerinin vergi kaçırana yönelik uygulanan cezaları düşük bulunduğunu ve değiştirilerek daha az caydırıcı hale getirilmesi gerektiğine inandıklarını göstermektedir.
- Vergi kanunlarını uygulamakta olan birimlerin bürokratik işlemlere boğulmuş olması,
- Ekonomik kriz dönemleri haricinde çıkarılan vergi afları. Çok sıklıkla gerçekleştirilen vergi afları yükümlüleri yeni bir vergi affı çıkabileceği beklentilerini de artırarak vergi ödememe konusunda cesaretlendirmektedir.
- Bilgilendirici ve yönlendirici muhasebe ve mali müşavirlik hizmetlerinin yetersiz olması.

OECD ülkeleri arasında kurumlar vergisi oranları karşılaştırması yapıldığında 2007 yılında yapılan çalışmada, ABD’de % 39.3, İsveç’te % 28, Fransa’da % 34.4, Almanya’da % 38.9, İtalya’da % 33, Japonya’da % 39.54, Polonya’da % 19, İngiltere’de % 30, Türkiye’de ise % 20’dir. KDV oranları karşılaştırıldığında; İsveç’te % 25, Fransa’da % 19.6, Almanya’da % 19, İtalya’da % 20, Japonya’da % 5, Polonya’da % 22, İngiltere’de % 17.5, Türkiye’de ise % 18’dir.

Vergi uygulamaları karşısında mükelleflerin eğilimlerinin araştırıldığı 2007 yılındaki GİB’nin çalışmasında, mükelleflerin % 45.7’si mevzuatın açık ve anlaşılır olmadığını düşünürken yalnızca % 28’i mevzuatın açık ve

anlaşılır olduğunu düşünmektedir. Yapılan anketlerden elde edilen sonuca göre; mükelleflerin büyük bir çoğunluğu vergi oranlarında yapılacak indirimlerin vergi ödemeyi teşvik edeceğini ve son yıllarda ödemeleri gereken vergi çeşidinin azaltılmadığını düşünmektedirler. Mükellefler, vergi ile ilgili denetimlerin daha sıkı bir şekilde uygulanması, vergi kaçırana yönelik uygulanan cezaların değiştirilerek daha caydırıcı hale getirilmesi ve sık sık vergi affı çıkarılmaması gerektiğini düşünüyorlar.

Türkiye’de sosyal güvenliğin finansmanı için, işçilerden kesilen sigorta primlerinin yanı sıra işverenlerin de katılım payları söz konusudur.

2.3.2. İstihdam Politikası

Kayıtdışı ekonominin çalışma hayatında yarattığı en büyük sorun kayıtdışı istihdamdır. Kayıtdışı istihdam, sosyal güvenlik sistemini ve çalışma hayatını düzenleyen hukuk kurallarına uyulmaksızın, kayıt ve beyan dışı kaçak işçi çalıştırılması veya kendi nam ve hesabına kayıtsız olarak çalışılması şeklinde olabilir. Diğer bir deyişle, kayıtdışı istihdam ya işçinin hiçbir şekilde resmi kayıtlarda yer almaması ya da işçi resmi kayıtlarda sigortalı olarak görünmekle birlikte prim ödeme gün sayısının düşük gösterilmesi veya elde ettiği gelirin resmi kayıtlara yansımaması şeklinde ortaya çıkmaktadır. İstihdam üzerindeki vergisel yüklerin ağırlığı, istihdamın kısmen ya da tamamen kayıtdışına kaymasına yol açmaktadır.

Çalışanların net ücretleri ile çalışanları istihdam etmenin maliyeti arasındaki farka “vergi makası” denir. Brüt gelir ile net gelir arasındaki makas açıldıkça, kayıtdışı istihdam artmaktadır. 2007 yılına göre, OECD ülkelerinin bazılarında bu oran; ABD’de % 30, İsveç’de % 45.4, İtalya’da 45.9, Almanya’da % 52.2, Fransa’da % 49.2, Japonya’da % 29.3, Çek Cumhuriyeti’nde % 42.9, Türkiye’de ise vergi makası, toplamda % 42.7’dir.

Kayıtdışı istihdamın kaynaklarını, toplumda en zayıf durumda olan kadınlar, çocuklar ve yabancı kaçak işçiler oluşturmaktadır. Bu problemle baş edebilmek için önce kayıtdışı istihdamın neden var olduğunu bilmek

gerekir. Yalnızca siyasi ve ekonomik çözümler aranmamalı ve tüm toplum bilinçlendirilerek geniş çözüm yolları aranmalıdır. Kayıtlı sektörde istihdam imkanı bulamayan işgücü, geçimini kayıtdışı sektörde güvencesiz olarak sağlamaya başladığında kendi geleceğini ve sosyal birey olmanın getirdiği hakları kaybetmenin yolunda ulusal ekonomiye verdiği zarar, başarılı bilgilendirme kampanyaları ile önlenabilir.

Özellikle kadınlarımız için istihdamda fırsat eşitliği yaratılması gerekir. Kız çocuklarının okula gönderilerek, gelecekte kendi ayakları üzerinde duran bir birey olmaları sağlanmalıdır.

Sosyal güvenlik yasaları, işveren ve çalışanı kayıtdışıyla özendirilmemelidir. Adil bir ücret dağılımı sağlanmalıdır.

Türkiye’de, Dokuzuncu Yedi Yıllık Kalkınma Planı çerçevesinde, kayıtdışı ekonomi ile birlikte kayıtdışı istihdamın da en aza indirilmesi; böylelikle rekabet gücünün artırılması, kamu finansmanının sağlıklı bir yapıya kavuşturulması temel amaç olarak belirlenmiştir.

4 Ekim 2006 tarihli Resmi Gazete’de yayınlanan 2006/28 sayılı Başbakanlık Genelgesi ile kayıtdışı istihdamla mücadelede kamu kurumları arasında koordinasyonu sağlamayı, vatandaşları bilgilendirmeye ve denetimleri sıklaştırmayı amaçlayan Kayıtdışı İstihdamla Mücadele (KADİM) Projesi başlatılmıştır. Bu proje ile Türkiye’de kayıtdışı istihdama ve yabancı kaçak istihdamına neden olan faktörlerin ortadan kaldırılarak kayıtlı istihdama geçişe katkıda bulunması hedeflenmektedir.

2.3.3. Ekonomik Yapı, Verimlilik, İşletme Büyüklüğü, Bürokrasi

Bir ülkenin sahip olduğu ekonomik sistem ve buna bağlı yapısal özellikler kayıtdışı ekonomiyi etkileyen unsurlardandır. Özellikle 1980 sonrası kalkınmanın finansmanı için gelir dağılımındaki dengesizliğin bozulmasına göz yumulmuş ve yüksek gelir gruplarına verilen vergi indirimleri, yatırım teşvikleri gibi araçlarla bu kesimin yaptığı yatırımların artmasına çalışılmıştır. 1970’li yıllardan itibaren belli başlı ekonomilerde

Keynesyen ekonomi politikalarının giderek başarısız olması, Neo-liberal ve arz yönlü ekonomi politikalarının gözde olmasına yol açmıştır. Arz yönlü ekonomi politikasında, ekonomik krizi aşmak için kullanılması gereken başlıca araç, devletin vergi oranlarını indirerek girişimcilerin önünü açmasıdır. Böylece, ülkede toplam arz miktarı artırılarak ekonomik kriz sona erdirilebilecektir.

Özelleştirme ile verimsiz devlet kuruluşları, özel sektöre devredilerek daha verimli olmaları sağlanmaya çalışılmıştır.

Döviz rezervlerini artırmaya çalışılmıştır. Vergi kanunlarında yapılan çeşitli teşvik ve muafiyetlerle, gerçekleşen hayali ihracat uygulamaları, ülkede elde edilen milli gelirin bir kısmının kayda girmemesine neden olmuştur. Bu politikalarla hızlı bir ekonomik kalkınma ve ihracat artışı sağlanabilmiş ancak uzun soluklu olmamıştır.

Türkiye’de hemen her sektörde küçük işletmelerin yaygın olması, izleme ve denetleme zorluğuna yol açmaktadır. Küçük işletmeler; vergi, iş, sosyal güvenlik, muhasebe vb. konularla ilgili bazı yasal düzenlemelerin dışında kalması nedeniyle, özellikle tarım ve hizmetler sektöründe kayıtdışılığa daha elverişli hale gelmektedirler.

2002 yılı, TÜİK’in Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı sonuçlarına göre Türkiye’deki toplam girişim sayısı 1.720.598’dir. Bu sayının % 94.94’ünü 1.633.509 adet ile “mikro ölçekli” olarak tanımlanan 1-9 kişi çalıştıran girişim sayısı oluşturmaktadır. Girişimlerin 53.246’sı yani % 3.09’u 10-49 kişi çalıştırmakta, % 1.38’inde ise ücretle çalışanlar bulunmamakta, aktif çalışan iş sahibi ve ortaklar ile ücretsiz çalışan aile fertleri bu grupta çalışmaktadır. Girişimlerin sektörel dağılımı incelendiğinde; % 46.19 ile ticaret sektörü ilk sırada yer almakta, onu % 14.35 ile imalat sektörü ve % 14.21 ile ulaştırma, depolama, haberleşme sektörü takip etmektedir. İmalat sanayindeki işletmelerin ölçeklerine göre dağılımında; toplam işletmelerin % 89.12’si 1-9 işçi çalıştıran işletmelerden oluşmaktadır (TÜİK, 2005: 6).

Sermayeye erişim, firmaların ölçek ekonomilerine ulaşmaları ve daha verimli bir üretim aşamasına geçebilmeleri bakımından önemlidir. Ancak çoğu zaman büyüme için yeterli olmamaktadır. Türkiye’de yerleşik KOBİ’lerin

banka finansmanına erişimleri son derece kısıtlıdır. Bu durum KOBİ'lerin ayakta kalabilmesi için fason üretim yapan işletmelere dönüşmelerine veya gelirlerinin bir kısmını beyan dışı bırakarak daha az vergi ödemelerine yol açmaktadır. Sermaye birikiminin yeterince fazla olmaması ve kredi olarak kullanılacak fonların pahalı olması ülkemizde KOBİ'lerin üretim sürecinde daha fazla rol oynamasına yol açmaktadır. KOBİ'ler üretim sürecinde yaşanan krizlere karşı esnek bir yapıya sahiptirler. Özellikle büyük ölçekli işletmeler, personel masrafları, vergi vb. maliyetlerden kaçınmak amacıyla üretim süreci içinde belirli safhaları küçük ölçekli işletmelere (fason üretim) yaptırmaktadırlar. Bazen de tüm üretimi küçük ölçekli işletmelere yaptırarak kendi markalarını bu ürüne koymaktadırlar.

Toplam işyerleri içinde fason imalat ilişkisi içinde bulunan yani fason iş yapan veya yaptıran işyerleri % 50'den fazladır (DİE Haber Bülteni, 1996: 21). Fason iş yapan işyerleri bu işin özelliğinden ötürü az sayıda işçi istihdam ederler ve vergi ve sosyal güvenlik mevzuatından büyük firmalara nazaran daha rahat kaçabilirler. Ayrıca parça başına üretimin yapılabildiği emek yoğun ürünlerde, evlerde kadınlar tarafından üretim organize edilebilmektedir. Tekstil sektöründe bu çok yoğun olarak görülmektedir. Bu yöneme benzer şekilde sanayi kuruluşlarında personel masraflarını azaltmak için üretim sürecinde veya yardımcı hizmetlerde bazı bölümler taşeron firmalara devredilmektedir. Bu büyük firmaların hem bu alanlarda yüksek ücret verme maliyetinden kaçınmasını sağlamakta hem de sürekli işgücü tutma zorunluluğundan kurtarmaktadır. Fason üretimin firmalara sağladığı kolaylıklar olmasına karşın ücret düzeyinin düşük gerçekleşmesine yol açmakta ve çalışanların sosyal güvencesini azaltmaktadır. Fason üretim yapan firmalar kayıtdışı faaliyetlerini büyük firmalara nazaran daha rahat gizleyebildikleri için kayıtdışı ekonominin boyutlarını artırmaktadırlar.

Çetindamar (2002) ve Ayhan (2005)'in yaptıkları araştırmaya göre çeşitli ülkelerde toplam krediler içinde KOBİ'lerin payı şöyledir: Japonya'da % 50, Fransa'da % 48, G.Kore'de % 46.8, ABD'de % 42.7, Almanya'da % 35, İngiltere'de % 27.2 ve Türkiye'de % 8.8'dir.

KOBİ'lerde belge düzeninin yerleşmemiş olması kayıtdışıılığı artıran bir unsurdur.

Bürokratik engellerin fazlalığı da işletmeleri kayıtdışında çalışmaya yöneltebilir. Dünya Bankası'nın "Doing Business, Turkey 2010" adlı çalışmasında KOBİ'lerin işe başlama, tetkik ve araştırma yatırımları işlemlerini kanuni olarak tamamlayabilmeleri için ihtiyaç duydukları yöntemleri incelemiştir. İş yapma kolaylığı açısından, işe başlamadan işyeri kapatmaya kadar belli başlı on aşamanın (işe başlamak, lisanslarla uğraşmak, işçi çalıştırmak, mülkleri kayıt altına almak, kredi almak, yatırımcıları korumak, vergi ödemek, sınır ticareti yapmak, sözleşmeleri yürütmek ve bir işi kapatmak) değerlendirildiği 183 ülkeyi kapsayan bu çalışmada Türkiye 73. sırada yer almaktadır. İşçi çalıştırmada 145., lisans almada 133. ve işletme kapatmada ise 121. sırada yer almaktadır (WB Doing Business, 2010: 5).

İşveren üzerindeki mali yükümlülüklerin etkisi KOBİ'lerde kendisini daha fazla hissettirmektedir. Türkiye'de KOBİ'ler toplam istihdamın % 45'ini ve yatırımların % 27'sini gerçekleştirirken, toplam kredilerin sadece % 3-4'ünü kullanmaktadır. Bu tür işletmeler vergi, sigorta primi gibi ağır mali yükümlülüklerden kaçarak kendilerine finansman kaynağı yaratabilmektedir.

2.3.4. Nakit Ekonomisi

Kayıtdışı ekonomide nakit para kullanımının daha çok tercih edildiği kabul edilmektedir. Dolayısıyla kredi kartı, çek gibi kayıt altına almanın mümkün olduğu ödeme araçlarını kullanmak kayıtdışılıkla mücadelede önemlidir.

Ekonomilerde mal ve para hareketleri olmak üzere iki yönlü hareket gerçekleşir. Gelişmiş ülkelerde vergi denetimleri para hareketlerini izleyerek yapılır. Çünkü, para hareketleri çoğunlukla bankalar üzerinden yapılır. Banka hesaplarındaki hareketlerin daha sonra tespit ve incelemesi mümkündür. Ekonomideki mal hareketinin ise takip edilmesi mümkün değildir, çünkü arkasında iz bırakmaz. Bu hareketleri anında tespit etmediğiniz zaman,

sonradan tespiti mümkün değildir. Gelişmemiş ülkelerde ise mal hareketlerine dayalı bir vergi incelemesi yapılmaktadır. Çünkü, bu ülkelerde finans sektörü gelişmemiştir ve ekonomi nakit hareketlerine dayanır.

Türkiye’de Hesap Uzmanları Kurulu’nun 2004 yılında yaptıkları incelemeler sonucunda tespit ettikleri yaklaşık 9 katrilyon liralık matrah farkının 1.1 katrilyon lirası para hareketlerinin incelenmesi sonucu ortaya çıkarılmıştır. Bu faaliyetler tamamen kayıtdışıdır.

Son yıllarda banka ve kredi kartları piyasasına duyulan güvenin artması ile kredi kartı kullanımı artmıştır. 2001 yılında 14 milyon olan kredi kartı sayısı 2007 yılı sonunda 37 milyonu aşmıştır. 2001 yılında 32 milyon olan banka kartı sayısı ise 2007 yılı sonunda 56 milyona ulaşmıştır. Banka ve kredi kartlarıyla gerçekleştirilen işlemlerin özel tüketim harcamaları içerisindeki payı ve Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH)’ye oranı giderek artmaktadır. 2001 yılında kredi kartı ile gerçekleştirilen harcamaların özel kesim nihai tüketim harcamalarına oranı % 10’un altında iken 2007 yılı itibarıyla özel kesim nihai tüketim harcamalarının % 30.2’sinin kredi kartı aracılığıyla gerçekleştirildiği görülmektedir.

2.3.5. Enflasyon ve Ekonomik Krizler

Enflasyon nedeniyle; gelirlerinde aşınma meydana gelen düşük ve sabit gelirlili tüketiciler, bu kayıplarını gidermek, maliyetlerinde artışlar meydana gelen üreticiler de maliyetlerini azaltmak amacıyla kayıtdışı istihdama yönelmektedir.

Enflasyonun yüksek olduğu dönemlerde, enflasyon, kamu ekonomisinin finansmanında bir vergi gibi kullanılmıştır. Özellikle, düşük gelirlili bireyler, taksi şoförlüğü, işportacılık gibi ek işler yaparak ek gelir elde etmeye çalışmışlardır.

Yüksek enflasyon, işletmeler için kısa dönemde fiktif karlar elde edilmesini sağlasa da uzun dönemde bazı zararları vardır. Fiyatlar genel düzeyinde hızlı yükselme firmaların kararlarının yüksek oluşmasına ve

işletmelerin artan oranlı vergi sistemi altında daha yüksek bir dilimdeki orandan vergi ödemelerine yol açar. Bu durum aslında enflasyon sebebi ile oluşmuş fiktif karlar üzerinden bir vergidir ve işletmelerin öz sermayelerini olumsuz etkiler. İşletmeler bundan kaçmak için elde ettikleri karları olduğundan düşük göstermek amacıyla gelirlerini düşük, giderlerini yüksek göstermeye yönelik işlemler yapmakta. Bu tür işlemler ise kayıtdışı faaliyetlerin artmasına neden olmaktadır. Sahte fatura olayı bu nedenle ortaya çıkmıştır.

Yüksek enflasyon nedeniyle, reel sektörde, getirinin düşük kalması, kaynakların mali sektöre veya kayıtdışı bazen de suç sektörüne kaymasına neden olmaktadır. Hazine bonolarından sağlanan vergi avantajı ve bu bonoların hamiline olması yüksek gelir grubundaki kişilerin bunları kullanarak düşük vergi ödemelerine neden olur. Kamu kesimi borçlanma gereğinin %10'dan az seyretmemesi ise hazinenin giderek daha yüksek oranlarda borçlanmasına neden olarak belirtilen vergi kaybının artmasına yol açmaktadır.

Türkiye'de, DİE'nin verilerine göre (1994=100) TÜFE enflasyon oranları; 1990'da % 60.3, 1994'de % 106.3, 2001'de % 68.5, 2002'de % 29.7, 2003'de % 18.4, 2004'de % 9.3, 2005'de % 7.7, 2006'da % 9.7, 2007'de % 8.4, 2008'de % 10.1 ve 2009 yılında % 6.5 olarak gerçekleşmiştir.

Vergi gelirlerinin belirlenmesinde enflasyon baskısı giderek ortadan kalkacaktır. Bu çerçevede, kayıtdışı ekonomi ile mücadelede, enflasyon düşmesi umut verici bir gelişmedir. Öte yandan, kayıtdışı faaliyetlere teşvik unsuru oluşturan diğer etkenlerin ortadan kalkmaması, ileriki dönemde düşük enflasyonla sürdürülebilir büyümeyi sağlamak zorunda olan ekonomiyi olumsuz yönde etkileyecektir. Önemle vurgulanması gereken husus, 30 yılı aşkın bir süre yüksek enflasyonla yaşamaya alışmış bir ekonomide, birimlerin, düşük enflasyonla yaşamayı öğrenmesi zorunluluğu ve bu zorunluluğun yerine getirildiği süreçte eş zamanlı sürdürülebilir büyümenin sağlanmasıdır. Yüksek enflasyondan düşük enflasyona geçişte karşılaşılabilecek olası riskler geçmişten gelen alışkanlıkların ve bu alışkanlıklara dayalı karlılık prensiplerinin önümüzdeki dönemlerde geçerli

olmayacağıdır. Bu nedenle, enflasyonda düşüşün sağlandığı ve bunun sürdürülebilir olmasının öngörüldüğü gelecek dönemde, tam rekabetçi piyasa yapısını hukuksal çerçeve içerisinde destekleyen gerek mali gerekse reel sektöre ilişkin kamu ve özel sektör kaynaklı yapısal reformların uygulanması hayati önem taşımaktadır (Us, 2004: 47-48).

Çalışmanın asıl amacını oluşturan, kayıtdışı ekonomi ve iktisadi dalgalanmalar ilişkisi dördüncü bölümde kurulacak bir modelle incelenecektir. Burada ekonomik krizlerin, kayıtdışı faaliyetlerin artmasına zemin hazırladığı söylenebilir. Ekonomik krizlerin yaşandığı dönemlerde, işsiz kitleler kayıtlı ekonomide bulamadıkları istihdam imkanlarını kayıtdışı alanlarda aramaktadırlar. İşletmeler ise krizin olumsuz etkilerini azaltmak için üretimlerini kayıtdışı alanlarda yaparak ve istihdamı kayıtdışı yollardan sağlayarak, maliyetlerini azaltmaya çalışmaktadırlar.

2.3.6. Demografi

Demografik dinamikler işsizliği ve kayıtdışı istihdamı artıran bir nitelik kazanmıştır. Türkiye’de nüfus artış hızının yüksek olması, özellikle tarım ve hizmet sektörünün yapıları gereği denetim ve izleme zorluğu kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü etkilemekte ve nedenlerinden birini oluşturmaktadır. Bu nedenlerin yanında hızlı nüfus artışı, kente göç ile meydana gelen işsizlik ve çarpık kentleşme, mevcut işgücü piyasalarında olumsuzluklara ve kayıtdışı istihdama neden olmaktadır. İstihdamın büyüme esnekliği, Türk ekonomisinin yeterince yeni iş yaratamadığını kanıtlayan bir göstergedir. Bu oran her yüzde birlik büyümenin kayıtlı istihdamı bir senelik bir geçiş dönemi sonrasında ne kadar artırdığını göstermektedir. Türkiye’nin 1994-2004 dönemindeki katsayı yalnızca % 0.08 çıkmıştır. Başka bir deyişle, her yüzde birlik büyüme net istihdamı yalnızca on binde sekiz oranında artırmıştır. Bu oranın diğer ülkelerle karşılaştırıldığında düşüklüğü Türk ekonomisinin istihdam yaratma kapasitesinin zayıflığına işaret etmektedir (GİB, 2008: 33).

2.3.7. Sosyal Bilinç

Türkiye’de kayıtdışı ekonomiye ilişkin olarak sosyal bilincin doğru bir şekilde yerleşmemesinin en önemli nedenlerinden birisi de kamu yönetiminde şeffaflığın uzun yıllar sağlanamamasıdır. Kamu yönetiminin yerine getirmek zorunda olduğu hizmetleri yapabilmesi için vergi gelirlerine ihtiyacı vardır. Bu gelirlerin, kayıtdışı ekonomi nedeniyle olumsuz etkilenmesi kamu hizmetlerinin zamanında ve etkin olarak gerçekleştirilmesini engellemektedir. Bu durum vergi tabanının aşınmasına ve kaynakların gözlem ve kontrol dışına çıkmasına yol açmaktadır. Ayrıca vergide adalet ve eşitlik ilkesi, vergisini düzenli ödeyen kayıtlı kesim aleyhine bozulmaktadır. Vergi gelirlerinin etkin ve verimli bir şekilde kullanılması ve kamuoyunun doğru bir şekilde bilgilendirilmesi gerekmektedir.

Ocak 2008’de yapılan Kayıtdışı Ekonomi Araştırması Raporu’na göre; kamuoyunun yarısı vergilerin yerinde kullanıldığı konusunda olumsuz görüş bildirmiştir. Bu oran yüksek sosyoekonomik gruplarda % 73.1’e çıkmaktadır.

Çalışanların, iş hayatında karşılaşılabilecekleri çeşitli risk ve olumsuzluklar karşısında; çalışmayacaklarını, malul veya sakat kalacaklarını veya gelirlerinde azalma olacağını göz ardı etmeleri, başka bir deyişle sosyal güvenlik bilincinin tam olarak yerleşmemiş olması da kayıtdışılıkta önemli etkenlerden biridir.

2007 yılında, Gelir İdaresi Başkanlığı (GİB) tarafından yapılan Vergi Uygulamaları Karşısında Mükellef Eğilimleri Araştırmalarına göre; ödenen vergilerin toplumsal gelişim için önemli olduğu bilinci ve vergi kaçırıcıları uyarma konusunda sosyal bilincin mevcut olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Ancak bu sonucun bireysel olarak kişilerin eylemlerine etkisinin oldukça düşük düzeyde olduğu da bir gerçektir (GİB, 2008: 33).

2.4. TÜRKİYE'DE KAYITDIŞI EKONOMİNİN KAYITLI HALE GETİRİLEBİLMESİ İÇİN ALINMASI GEREKLİ TEDBİRLER

Kayıtdışı ekonominin kayıt altına alınmasına yönelik literatürde pek çok çalışma yapılmıştır. Daha önce belirtildiği gibi, her ülkenin kayıtdışı ekonomisi farklı nedenlere dayanabileceğinden, mücadele yöntemleri de farklı olabilecektir. Ülkenin içinde bulunduğu gerçekler göz önüne alınarak, geçerli olabilecek mücadele yöntemleri uygulanmalıdır. Her şeyden önce kayıtdışı ekonomi ile mücadele ederken, baskı gruplarının engellerini ortadan kaldırmak gerekir. Etkin bir mücadele yöntemi için, bu amaca yönelik ilke ve esasların belirlenerek belli bir politikanın oluşturulması gereklidir. Devlet politikası olarak stratejik eylem planları hazırlanmalı, uzun vadeli çözüm önerileri ve yasal düzenlemeler yapılmalı ve etkin bir mücadele ortamı için toplumsal destek ortamı sağlanmalıdır. Kayıt altındaki faaliyetleri özendirmek de diğer bir amaç olmalıdır. Denetim faaliyetleri güçlendirilmeli ve yaptırımların caydırıcılığının artırılması gerekmektedir. Bir önceki bölümde, Türkiye'de kayıtdışı ekonominin nedenlerini incelerken, bunlara karşı alınması gereken tedbirler kayıtdışılıkla mücadele için gerekli tedbirleri oluşturmaktadır.

Son yıllarda, yatırım ortamının iyileştirilmesi kapsamında bürokrasinin azaltılmasına, enflasyon muhasebesi uygulamasına, vergi oranlarının indirilmesine, gümrük, sosyal güvenlik ve vergi işlemlerinde büyük ölçüde otomasyona geçilmesine, kaçakçılıkla mücadeleye, fikri mülkiyet haklarının korunmasına ve az gelişmiş illerde istihdamın artırılmasının teşvikine yönelik önemli düzenlemeler yapılmıştır. Yapılan düzenlemelerle kayıtdışıyla mücadele alanında bir alt yapı oluşturulmuş olmasına rağmen kayıtdışılığın boyutu istenilen düzeyde azaltılamamıştır. "Kayıtdışı Ekonomiyle Mücadele, Eylem Stratejisi 2008-2010" planına göre aşağıdaki önlemler alınmıştır:

- Vergi gelirlerinin önemli bir bölümünü ödeyen mükelleflere ayrı olarak hizmet verilmesine ve bunların izlenmesine yönelik olarak kurulan Büyük Mükellefler Vergi Dairesi Başkanlığı 2007 yılında faaliyete geçirilmiştir.

- Akaryakıt ürünlerinde marker uygulaması ve akaryakıt istasyonlarında belge düzeninin sağlanması, kayıtdışı ekonomiyle mücadelede önemli bir adım olan akaryakıt pompalarının ödeme kaydedici cihazlara bağlanmasına ilişkin uygulama başlatılmıştır.

- Enerji sektöründe (Elektrik, doğal gaz, petrol, LPG) faaliyette bulunmak isteyenlere lisans alma zorunluluğu getirilmiştir.

- Alkollü içki ve sigaralarda bandrollü izleme sistemi kurulması ve sistemin işletilmesine yönelik çalışmalar tamamlanmış ve uygulamaya geçilmiştir.

- Kayıtdışı İstihdamla Mücadele (KADİM) Projesi kapsamında, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı bünyesinde "Kayıtdışı İstihdamla Mücadele Koordinatörlüğü" kurulmuştur. Ekim 2006 - Aralık 2007 arasında, 189.567 işyeri denetimi yapılmış, toplam 731.875 çalışan denetlenmiştir. Bu denetimler sonucunda 43.806 kişinin kayıtdışı çalıştığı tespit edilmiştir. Kurumlarla işbirliği yapılarak, görsel medyadan yararlanarak daha çok kişiye ulaşmak hedeflenmiştir. 2002 yılında kayıtdışı istihdam oranı, % 52.1 iken Kasım 2007 Hane Halkı İşgücü Anketine göre % 45.4'e düşmüştür.

- Sosyal Güvenlik Kurumu olarak 2005 yılında taşra birimlerinde 258 sosyal güvenlik kontrol memuru alınmıştır. Sosyal güvenlik kurumların birleştirilmesi gündeme getirilmiştir.

- E-devlet uygulamasının yaygınlaştırılması ile kullanıcının elektronik ortamda sunulacak kamu hizmetlerinden güvenilir şekilde yararlanması, katılımcı, şeffaf ve hesap verilebilir bir devlet yapısının oluşturulması planlanmıştır.

- Mali sistemde düzenlemeler yapılmıştır. Eylül 2001'den itibaren mali kurumlarca yapılan işlemlerde taraf olanların vergi kimlik numarası kullanımı zorunluluğu getirilmiştir.

- 8.000 lirayı aşan tahsilat ve ödemelerde bankalar veya PTT aracılığıyla yapılarak, kayıt altına alınması uygulaması başlatılmıştır.

- Kayıtdışı işlemlerin tespitine yönelik mali kayıtları esas alan veri ambarı uygulaması geliştirilmiştir.

Türkiye’de kayıtdışı ekonominin ortaya çıkışı ve boyutlarının genişlemesine neden olan etmenlerin başında, vergi idaresinin denetim konusunda etkin çalışmaması gelir. Gelirler Genel Müdürlüğü’nün araştırmasına göre, incelenen sınırlı sayıdaki mükellefin eksik beyan verdiği saptanmıştır. Beyanları incelenemeyen veya vergi dairelerine daha önce beyanda bulunmayan mükelleflerinde hesaba katılması ile vergi kaçakçılığının boyutları daha da genişlemektedir. 1994 ve 2001 kriz dönemlerinde vergi kaçırma daha fazla artmıştır. Ortalama olarak % 81 olan vergi kaçağı, beyan esasının uygulanabilirliğindeki zorluğu göstermektedir.

Bazen mükellefler, bazı işleri ile ilgili yapmış oldukları harcamaları gider olarak yazamamaktadırlar. Bu durumda mükellefler ya gelirlerini düşük göstermekte ya da sahte belge alma yoluna başvurmaktadırlar. Mükellefleri bu durumdan kurtarmak için, gider olarak yazılacak harcamaların kapsamını genişletmek gereklidir.

Türkiye’deki mükellef sayısı ile vergi inceleme elemanlarının sayısının arasındaki oran çok büyüktür. Türkiye’de vergi denetim oranları çok düşük bir düzeyde olup 1984-1993 döneminde bu oran % 3.3 gibi çok düşük bir seviyede gerçekleşmiştir (Yılmaz, 2004: 21). Bu konuda vergi inceleme elemanlarının özlük hakları ve çalışma koşulları iyileştirilerek vergi elemanı sayısı artırılmalıdır. Etkin bir vergi denetimi için, bilgisayar kullanımı yoğunlaştırılmalı ve istihbarat arşivleri oluşturularak elde edilen bilgiler denetime tabi tutulmalıdır.

Türk Vergi Sistemi’nden sağlanan hasılat, kamu kesimi harcamalarını karşılamamakta, bu da kayıtdışı ekonomi ile mücadeleyi gerektirmektedir. Vergi sistemindeki karmaşıklık ortadan kaldırılmalı, uyumlu bir bürokrasi ve etkin yasaların düzenlenmesi sağlanmalıdır. Vergi yasaları, açık ve kolay anlaşılır olmalıdır. Vergi oranlarının belirlenmesinde ekonomik ve sosyal faydaların da göz önünde bulundurulması gerekmektedir (Türkoğlu, 1997: 14).

Kayıtdışı faaliyetlerin kayıt altına alınabilmesi için belge düzenlemesi ile bu belgelerin kayıtlara geçirilmesi gerekmektedir.

Türkiye ekonomisi için tarım sektörü, her zaman önemli bir paya sahip iken vergi gelirleri bakımından bu kadar önemli bir yere sahip olamamıştır. Örneğin, 2002 yılında tarım sektörünün GSMH içindeki payı % 14.2 iken toplam vergi gelirleri içinde tarımsal kazanç % 0.21 olmuştur. Tarım sektöründeki vergi kayıp ve kaçaklarını önlemek için tedbirler alınmalıdır.

Tapu harç oranlarının yüksekliği kayıtdışılığa neden olmaktadır. Gayrimenkul alım satımı yapılırken, bedeli tapuda düşük gösterip daha az harç ödenmektedir. Bu durumda sadece harçlar eksik yatırılmayıp; emlak, gelir, kurumlar ve katma değer vergilerinde de eksiklik yaratılmaktadır. Alıcı ve satıcı arasındaki bu kayıtdışı ilişki önlenmelidir. Bu şekilde, alım-satım gerçeğe yakın bedeller üzerinden yapılarak, müteahhitlerin gerçek giderlerini belgelemek zorunda bırakacak, bu da inşaat sektöründe kayıtdışılığın önüne geçilmesini sağlayacaktır. İnşaat işçileri kayıt altına alınacak, işçilerin sosyal güvenlik primleri yatırılarak kaçak işçilik önlenecektir. Ayrıca, asgari ücretin işverene maliyeti düşürülürse, kayıtdışı çalışan işçiler sigortalı olarak çalıştırılabilecektir.

Kayıtdışı istihdamla mücadele edilmeli, kadın ve çocukların, sosyal güvenlik haklarına sahip olmalarına yönelik yasalarla korunarak, kayıtlı sektörlerde iş bulabilmeleri sağlanmalıdır.

Türkiye'de kayıtdışı ekonominin kayıt altına alınabilmesi için nakit ödeme yerine, işlemlerin banka kartı veya kredi kartı kullanarak yapılması gerekmektedir.

Kayıtdışı ekonomiyi önlemek amacıyla KOBİ'lere gereken özen gösterilmeli ve yeterli kredi olanakları sağlanmalıdır.

Son günlerde mücadelenin merkezini; akaryakıt, çalışanların ücretleri ve alışverişlere daha sıkı denetim getirecek önlemler oluşturmaktadır. Kayıtdışı ekonomiyle mücadeleye ilişkin yeni taslak metin, Ekonomi Koordinasyon Kurulu'na götürülecek, burada

kesinleştikten sonra ilgili kuruluşlar, kendi sorumluluk alanlarıyla ilgili düzenlemeleri hızla gerçekleştireceklerdir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi akaryakıt kaçakçılığının önlenmesi amacıyla “Akaryakıtta Online Takip Sistemi” oluşturulacaktır. Çalışmalarda, Gelir İdaresi Başkanlığı (GİB) ve Enerji Piyasası Denetleme Kurulu, dağıtım şirketlerinin bayilere verdikleri akaryakıtın elektronik ortamda izlenmesine dönük yeni bir yapı oluşturulmasını kararlaştırmıştır. “Arka Ofis” olarak da adlandırılan bu modelde, dağıtım şirketleri ile akaryakıt istasyonları arasında online (çevrimiçi) çalışan bir bağlantı kurulacaktır. Akaryakıt tankeri A dağıtım şirketinin ana deposundan yakıt alıp çıktığı anda bu durum hemen sistemde görünecektir. Tanker, B akaryakıt istasyonuna yakıtı götürdüğünde ve yakıtı boşaltıp döndüğünde bu durum anlık olarak izlenebilecektir. Böylece akaryakıttaki fiziki hareket sürekli takip altında bulunabilecektir.

Alınacak bir diğer tedbir, Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK), geçici iş görmezlik ödeneği alanların sayısını ve kurumdan aylık alanların ayrıntılı bilgilerini Gelir İdaresi ile paylaşacaktır. Maliye Bakanlığı denetim elemanları, merkezden sonra taşrada da yoklama yaptıkları işletmelerde, kayıtlı olup olmadıklarına bakmaksızın iş yerinde çalışan toplam kişi sayısını da tutanaklara yazacaklardır. Bu bilgiler daha sonra SGK’ya aktarılacak ve o iş yerinde çalıştığı belirtilen kişilerin sigortalı olup olmadığı araştırılacaktır.

Günümüzde muhtasar beyannamelerde kişi sayısının toplamı ile ödenecek gelir vergisine yer veriliyor. GİB, muhtasar beyannamelere TC kimlik numarası bazında çalışanların brüt ücretleri ile vergilerinin eklenmesini düşünüyor. Bu şekilde işverenlerin, istihdam ettikleri kişiler için fiili ücretin altında bildirim yapmasının önüne geçileceği ve bu bilgilerin vergiyle ilgili diğer karşılaştırmalarda da kullanılabileceği ifade ediliyor.

Kayıtdışı ile mücadelede alınacak bir diğer tedbir ise, Bankalararası Kredi Kartları Merkezi ve Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK), her banka için ayrı POS cihazı

kullanılması yerine işletmelerdeki POS cihazlarının birleştirilmesi ve tek tip POS cihazı kullanımına dönük bir çalışma yapmaktadır. GİB, tek tip POS cihazına geçilmesinden sonra POS cihazları ile yazar kasaların birleştirilmesi planlanmaktadır. Böylece nakit ve kredi kartı ile yapılan tüm alışverişler sisteme işlenebilecek ve tüm bilgiler günlük olarak izlenebilecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKTİSADİ DALGALANMALAR VE KAYITDIŞI EKONOMİ İLE BAŞLICA MAKROEKONOMİK DEĞİŞKENLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER

3.1. İKTİSADİ DALGALANMA TANIMI VE NEDENLERİ

3.1.1. İktisadi Dalgalanmanın Tanımı

Sanayi devrimine kadar ekonomik büyüme oldukça durgun bir seyir izlemiştir. Bu dönemde ekonomik gelişme ve gerilemenin temelinde, tarım üretimindeki iklim şartlarına bağlı değişimler, savaşlar, doğal afetler, salgın hastalıklar gibi dışsal faktörler önemli yer tutmaktaydı. Sanayi devrimiyle birlikte değişen üretim yapısı ekonomik gelişme ve gerileme dönemlerine de farklı bir bakış açısı kazandırmıştır. Sanayi devrimi öncesi süreklilik arz etmeyen, meydana geliş şekliyle periyodik olmayan bu rassal dalgalanmalara çok önem verilmezken, sanayi devrimi sonrası iktisadi dalgalanmaları anlamak gerek ekonomi teorisi gerekse ekonomi politikaları için vazgeçilmez bir çalışma alanı olmuştur (Kalça ve Ekinci, 2008: 2).

Ekonomide denge gibi kavramların aksine, iktisadi dalgalanmaların özünde tarihsel gelişmelere dayalı ampirik bir olay olduğu konusunda genel bir kanı vardır. Ülkelerin sanayileşmeleriyle ortaya çıkan iktisadi dalgalanmaları, ekonomistler yaklaşık bir asır önce incelemeye ve ölçmeye başlamışlardır. Marx ve Engels 1848 tarihli Komünist manifestosunda, iktisadi dalgalanmaları “ticari kriz” olarak adlandırmışlardır. En anlamlı ve en sık kullanılan tanımı ise Arthur Burns ve Wesley Claire Mitchell tarafından ortaya atılmıştır. Bu klasik tanım şu şekildedir: (ekonomik) faaliyetlerin ağırlıklı olarak firmalar tarafından organize edildiği ulusların, toplam ekonomik faaliyetlerinde, ortaya çıkan bir dalgalanma türüdür. Bir

dalgalanma dönemi, birçok ekonomik faaliyette aynı zamanda gerçekleşen genişleme, onu izleyen durgunluk ve daralma ve bir sonraki dalgalanmanın genişleme dönemiyle birleşen bir canlanma döneminden oluşur. Dalgalanmalar periyodik değil, tekrarlanan değişimlerdir, zaman olarak bir yıldan on veya on iki yıla kadar değişir (Burns ve Mitchell, 1946: 1). Bu tanımda geçen toplam ekonomik faaliyet, reel GSMH gibi tek bir değişkendeki dalgalanmalar olarak değil, toplam ekonomik faaliyetteki dalgalanmalardır. İktisadi dalgalanmalar, bir ekonominin birkaç sektöründe veya birkaç değişkende ortaya çıkmaz. Onun yerine genişleme veya daralmalar çok sayıda ekonomik faaliyette hemen hemen aynı zamanda ortaya çıkar. İktisadi dalgalanmalar düzenli ve tahmin edilebilir zaman aralıklarında ortaya çıkmazlar ve önceden belli veya sabit bir zaman süresinde sona ermezler. Buna karşılık yinelenen dalgalanmalardır. Bir tam dalgalanma döneminin süresi yaklaşık bir yıldan on yıla veya on iki yıla kadar yayılabilir. Ekonomik faaliyetteki daralmanın yeni daralmalarla veya genişlemenin daha da artarak devam etmesine, "süreklilik" denir. Ekonomide mevcut değişkenlerin hepsi milli gelire paralel olarak dalgalanmaz yani göstergelerin dalgalanmasında zaman olarak çakışma yoktur. Bazı seriler genel dalgalanma seviyesine öncelik eder (öncü seriler). Bazıları genel dalgalanma serisi ile çakışırlar (çakışan seriler). Bazıları da geciken serilerdir. Bu serilere aşağıdaki örnekleri verebiliriz (Ertuğrul, 2005: 1):

Öncü seriler:

- Siparişler,
- Yeni kuruluşlar,
- Haftalık çalışma saatleri,
- Konut yapımı ve inşaat ruhsatları,
- İşe alınan işçi sayısı.

Çakışan Seriler:

- İstihdam düzeyi,
- GSMH,
- Şirket karları

- Ulaşım,
- Gelir ve fiyatlar.

Geciken Seriler:

- Perakende satışlar,
- Tüketici borç ödemeleri,
- Faiz haddi,
- Ücretler,
- Tüketici kredileri.

İktisadi dalgalanmalar nedeni ile serilerde görülen dalgalanma şiddetleri de farklılıklar gösterir. Örneğin, hammadde fiyatlarındaki dalgalanma perakende fiyatlarındaki dalgalanmalardan daha şiddetlidir. Aynı şekilde kar gelirleri ücret ve rant gelirlerinden daha şiddetli bir dalgalanma gösterir.

3.1.2. İktisadi Dalgalanmanın Nedenleri

İktisadi dalgalanmaların çok sayıda nedeni vardır. Bunları içsel ve dışsal nedenler olarak iki grupta toplayabiliriz. Bu nedenler, talep ve arz şoklarına yol açarak dalgalanmayı başlatmaktadır.

3.1.2.1. İçsel Nedenler

İktisadi dalgalanmaları harekete geçiren içsel nedenler, sistemin ürettiği ve onun dinamiğinden kaynaklanan nedenlerdir. İçsel nedenlerden en önemlileri şunlardır:

- Tüketici gelirlerinde ve buna bağlı olarak tüketim harcamalarında meydana gelen değişimler,
- Enflasyon beklentisinde ve faiz hadlerinde değişimler,
- Yatırım harcamalarında değişimler,
- Para arzında değişimler,
- İhracat ve ithalatta değişimler,

- Döviz kurunda değişmeler,
- Kredilerde genişlemeler veya daralmalar,
- Stoklardaki değişmeler,
- Ücretlerde yükselmeler.

3.1.2.2. Dışsal Nedenler

Dışsal nedenler, ekonominin işleyişi ile ilgili olmayıp sistem dışında ortaya çıkan fakat talep ve arz şokları ile dalgalanmayı harekete geçiren etkenlerdir. En önemli dışsal etkenler şunlardır:

- Savaş veya savaş tehdidi,
- Politik çalkantılar ve istikrarsızlık,
- Seçim dönemi,
- Nüfus artışı ve göçler,
- Teknik buluşlar ve yenilikler,
- İklim koşullarında ciddi değişmeler ve bundan kaynaklanan üretim düşüşü ve bolluğu,
- Zevklerde ve modada değişmeler,
- Psikolojik etkenler.

3.1.3. İktisadi Dalgalanma Devresi

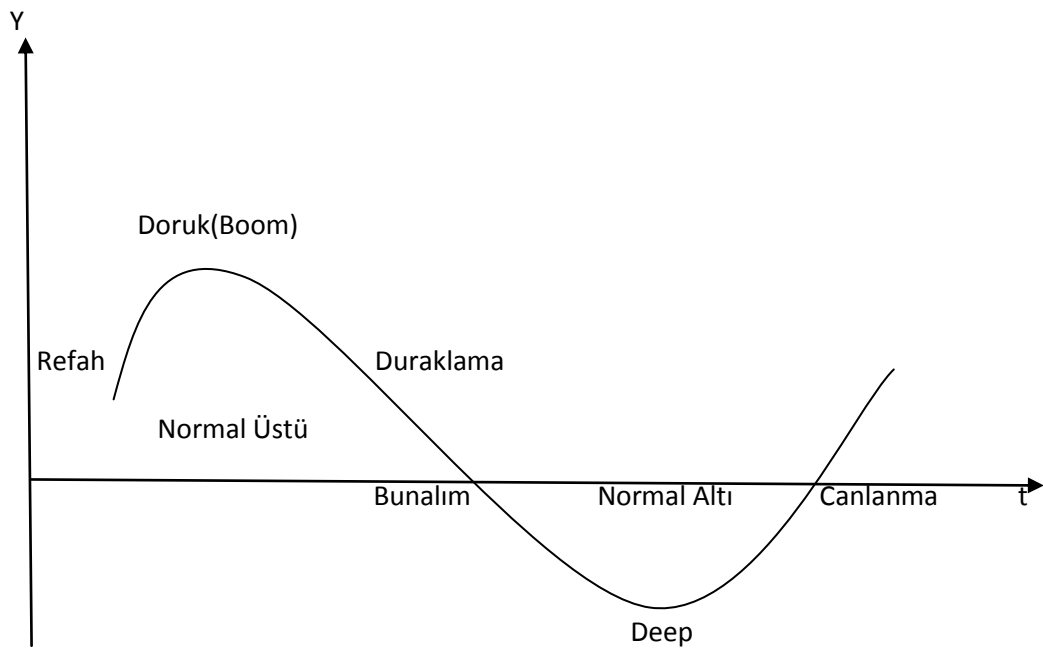
Dalgalanmalar dört evrede incelenmekte ve bu dört evre iktisadi dalgalanma devresini oluşturmaktadır. S. Arene'e göre, dalgalanma devresi ekonomik faaliyet hacminin birbirini izleyen iki en düşük noktası arasındaki mesafedir. Bir devre, düzenli tahmin edilebilir veya tekrarlanan olaylar değildir. Zamanlaması da tesadüfidir. İktisadi dalgalanma devrelerinin süreleri, şiddetleri, ekonomik değişkenlere etkileri ve coğrafi yayılışları açısından birçok fark gösterirler. Sonuç olarak hiç bir devre öncekinin tamamıyla aynısı değildir. Her devrenin kendisine has özelliği vardır. Bu

nedenle bir devrenin önceden öngörülmesi çok zordur. Genel olarak bir iktisadi dalgalanma devresi şu aşamalardan oluşur:

- Genişleme ya da refah,
- Duraklama ya da gerileme,
- Bunalım ya da dip,
- Canlanma.

Ekonomik faaliyetlerin en yüksek olduğu noktaya doruk, zirve ya da boom, en düşük olduğu noktaya da kriz noktası, dip ya da deep denir.

Bu evrelerin özelliklerini şekil 3'de görebiliriz:

Şekil 3. İktisadi Dalgalanma Devreleri

3.1.3.1. Genişleme ya da Refah

Bir iktisadi dalgalanma devresinin genişleme evresinde göze çarpan ilk değişim, firmaların yaşadığı rekor düzeyde satış ve elde ettikleri karlardır. Dolayısı ile üretimde artış gözlenir. Karlar ve ücretlerin artmaya başlamasıyla talep artar. Dolayısıyla gelir de artar, böylece yatırımlarda artış olur, çalışanlar işlerinde güvence altındadır ve tüketime yönelirler.

3.1.3.2. Duraklama ya da Gerileme

Bir iktisadi dalgalanma devresinde canlanma evresinden sonra meydana gelen bir gerileme bazen finansal bir panik ve güvensizlik ortamı ile ilişkilidir. Canlanma evresinin en son aşamasında enflasyon bir tehlike işareti olarak dikkate alınmaktadır. Bu devresel kararsızlık, ortalama yatırım oranını azaltmakta, büyüme oranında ve teknolojik gelişme oranında azalmaya neden olmaktadır.

Bu gerileme ya da ekonomik anlamlı daralma, en basit şekliyle, GSYİH'da art arda meydana gelen iki tane üç aylık dönemdeki iniş yönlü bir hareket olarak tanımlanır. Bu tanımlama uygulamada iyi sonuç verse de aylık verilere uygulanamamaktadır. Çok geniş bir alanda kabul gören, Ulusal Ekonomik Araştırma Bürosu'na (NBER) ait tanımlamada gerileme sanayi üretimi istihdam gelir ve toptan-perakende satışlar gibi ekonomi üzerinde yayılan aktivitelerde bir kaç aydan daha kalıcı süreli bir iniş hareketidir.

3.1.3.3. Bunalım ve Dip

Ekonomide hemen hemen her faaliyetin kötüye gittiğinin görüldüğü bir evredir. Gelir ve istihdam her üç aylık dönemden sonra daha çok küçülme eğilimindedir. Bunun sonucunda toplam talebin azalmasıyla ekonomide meydana gelen daralmanın hız kazandığı ve derin bir dip noktasıyla bunalıma girdiği görülmektedir. İflas eden ya da küçülmeye giden işletmeler

nedeni ile yukarı doğru hareket eden tek makro ekonomik değişken işsizlik oranıdır. Bunu da gelir düzeyinin düşmesi takip eder.

3.1.3.4. Canlanma

Stratejik ögelerde değişme ya da kamu müdahalesinin başarısıyla üretim artmaya, istihdam düzeyi yükselmeye başlar. İlk önce sanayi üretim ve ham madde fiyatları birlikte artar. Bu artış hizmet üretiminde de izlenir. Ekonomide gözlemi yapılabilecek her ögede canlanma, gelişme ya da ilerisi için bir hazırlık kendisini gösterir. Geleceğe güven ve girişimci sayısı artar. Kuruluşların sayısı da artma eğilimi gösterir.

3.2. İktisadi Dalgalanma Teorileri

Dalgalanmalara neden olan etkenler ile dalgalanmalar arasındaki nedensellik ilişkisi iktisadi dalgalanma teorileri ile açıklanır. Bu teoriler iki grupta sınıflandırılmaktadır:

- İçsel İktisadi Dalgalanma Teorileri,
- Dışsal İktisadi Dalgalanma Teorileri.

İçsel teoriler, dalgalanmaları bölüm 3.1.2.1.de ayrıntılı olarak açıklanan içsel nedenlere bağlanmaktadır. Ekonomik faaliyetlerdeki bazı gelişmeler, örneğin tüketim harcamalarında, yatırımlarda, para arzında, döviz kurlarında, faiz oranlarında değişmeler dalgalanmayı harekete geçirmektedir. Kısaca bunlara Keynesyen ve Monetaristlerin iktisadi dalgalanma teorilerini örnek verebiliriz. Keynesyenler iktisadi dalgalanmaların nedeni olarak yatırımlardaki değişmelere fazla önem verirken, monetaristlere göre iktisadi dalgalanmaların temel nedeni para talebi ile bağlantılı olmayan para arzı değişmeleridir. Yeni klasikler ise iktisadi dalgalanmaların nedenlerini arz şokları yaratan reel etkenler olarak görürler. Aşağıda bu görüşler daha ayrıntılı incelenecektir.

Dışsal teoriler adından da anlaşılacağı gibi iktisadi dalgalanmaların ekonomik sistemin işleyişi ile ilgili olmayan dışsal nedenlere bağlarlar. Bölüm 3.1.2.2.de açıklanan ani politik değişimler, seçim kararları, uluslararası platformlarda baş gösteren anlaşmazlıklar, bunalım ve savaş olasılığı gibi nedenler dalgalanmalara sebep olur. Konu ile ilgili teorilerin sınıflandırılmasında tam bir görüş birliği olmamasına karşılık bu sınıflamalardan en yaygın kullanılanı iktisadi dalgalanmaların kaynağındaki ana değişkenin toplam talep veya toplam arz şokları olmasına göre teorileri toplam arz ve toplam talep teorileri diye sınıflandıran yaklaşımdır.

İktisadi dalgalanma teorileri ekonomik teoriler ve siyasi teoriler olarak incelenebilir.

3.2.1. Ekonomik Teoriler

Ekonomik teorileri aşağıdaki gibi inceleyebiliriz:

3.2.1.1. Keynes Öncesi (Klasik Okul)

Sanayi devriminde (18. yy.ın ikinci yarısı) büyük buhrana kadarki dönemde ekonomide klasik okul egemendi. Bu okulun görüşleri ise Say yasası olarak bilinen "Her arz kendi talebini yaratır" görüşüne dayanır. Say yasasına göre, her arzın kendi talebini yaratacağını talep edersek üretilen her mal satılır ve ekonominin tam istihdamda olduğu gizli varsayımı yapılır. Dışsal etkenler olmadığı sürece ekonominin üretim, yatırım, tasarruf gibi büyük davranışları üretilen her türlü mal ve hizmet birimini satın almak için yeterli gelir ve talebi yaratacaktır. Burada servet saklama aracı değil (değer ölçüsü değil), değişim ölçüsü olduğu kabul edilir. Para, Say yasasına göre bir araçtır ve yansızdır.

Klasik okul arz yönü üzerinde durur. Bu okula göre krizlerin temel nedeni kendi kendine dengeye gelebilen ekonomiye yapılan gereksiz ve yanlış devlet müdahaleleridir.

3.2.1.2. Keynesyen Okul

1936 yılındaki Keynesyen devrim ile ekonomik denge teorisinin yapısında iktisadi dalgalanma anlayışında değişiklikler meydana gelmiştir. Keynesyen okulun iktisadi dalgalanma teorilerini üç ana başlık altında işleyebiliriz:

3.2.1.2.1. Geleneksel Keynesyen

Kısa dönemli bir analiz olan Keynesyen teoride iktisadi dalgalanmalar değişen kar beklentileri ve yatırım hareketleri ile ilişkilendirilmektedir. Keynesyen teoride, üretim ve istihdam üretim talebi tarafından belirlenmektedir. Üretim talebi ise tüketim talebi ve yatırım talebinden doğar. Tüketim düzeyi, daha çok gelir düzeyine bağlıdır. Gelir yükseldiğinde, tüketim mutlaka artar, ama bu artış gelirdeki artış kadar olmayacaktır. Yani gelir artarken, tasarruf da artacak, bu ekonomide değişmelere yol açacaktır.

Keynesyenler iktisadi dalgalanmaların nedeni olarak yatırımlardaki değişmelere fazla önem verirler. Ekonomide, istihdamın kolayca ve düzenli gelişmesini sağlayıcı mekanizmaların bulunmaması üzerinde dururlar. Yatırımların faiz esnekliği düşüktür. Ücret ve fiyatlar, aşağı doğru esnek değildir. Bunlar ekonomide dalgalanmalara neden olurlar.

3.2.1.2.2. Post Keynesyen

1970'li yıllarda öne çıkmıştır. Post Keynesyen düşünce, Avrupa ve Amerikan Post Keynesçiliği olarak ikiye ayrılır. Avrupa Post Keynesçileri, büyüme-bölüşüm, Amerikan Post Keynesçileri ise parasal dinamiklere önem verirler. Post Keynesyen görüşte değinilmesi gereken en önemli nokta, para arzının içselliği yaklaşımıdır. Parasal etkinin kaynağı merkez bankası ise para arzı dışsal, piyasalar ise içseldir. Bu teoriye göre, para arzı bir otorite

tarafından değil, firmaların, bireylerin, bankaların davranışları sonucunda ekonomik hayatın gereksinmelerince belirlenir. Yani para arzı, içseldir.

Post keynesyenler, incelenen konu ile ilgili bilgi olmaması veya eksik bilgi olması nedeniyle geleceğin bilinmeyebileceğini, geleceğin olasılık hesapları ile hesaplanamayacağını belirterek, ekonomik krizlere belirsizlik temelinde yaklaşırlar. Bu noktada, Rasyonel Beklentiler Teorisini eleştirirler.

3.2.1.2.3. Gayri Meşru Keynesyen

J. Robinson' un gayri meşru Keynesçilik dediği görüş, yaygın olarak P. Samuelson'un Neo Klasik sentez şeklindeki tanımıyla aynıdır. Neo Klasik sentez, toplam talebin Keynesyen teorisi ile toplam arzı klasik teorisini birleştirmektedir. Bu teoriye göre, işsizliğin ortaya çıkış nedeni nominal ücret yapışkanlığının, reel ücretlerin denge değerlerine göre olan ayarını engellemesinden kaynaklanır. Neo Klasik sentez, gerçek bir sentez olmayıp, sadece Neo Klasik görüşün bazı makro Keynesyen değerlerle yeniden ifade edilmesidir.

3.2.1.3. Monetarist Okul

Monetarizm (parasalcılık) veya Modern Miktar Teorisi, 1960' lı yılların ikinci yarısından itibaren M. Friedman ve A. Schwartz önderliğinde Keynesyen teoriye eleştiri olarak geliştirilmiş bir teoridir.

Monetaristlere göre;

- Ekonomideki dalgalanmalara neden olan, para talebi ile bağlantılı olmayan, para arzı değişimleridir. Yani kısaca, parasal değişimlerdir.
- Üretimi, istihdamı ve fiyatlar genel seviyesini belirleyen temel unsur para arzında meydana gelen değişimlerdir. Ekonomide para arzı artarsa, tüm mal ve hizmetlere ve finansal aktiflere talep artar.

Bunların fiyatı yükselir, faiz oranı düşer. Faiz haddindeki düşme, tekrar yatırım talebini uyararak milli gelirin daha yüksek oranda yükselmesine sebep olur.

- Gelirdeki dalgalanma oranı, para arzındaki dalgalanma oranından daha yüksektir. Para, milli gelir üzerinde büyük bir kaldıraç etkisine sahiptir.
- Piyasa dengede olduğundan devletin müdahalesine gerek yoktur. Yani rijit fiyatlar kabul edilmelidir. Konjonktür dalgalanmalarının nedeni devlet müdahaleleridir.
- Parasal ücretler fiyatlardaki değişmeye çok kısa sürede ayarlanır. Ekonomi kendiliğinden tam istihdama gelir.

3.2.1.4. Yeni Klasik Okul

Yeni Klasik Okuldakiler, konjonktür dalgalanmaları nedenlerini arz şokları yaratan reel etkenler olarak görürler. Olağan dışı iklim koşulları, yeni üretim teknikleri, yeni ürünler, ham madde kaynaklarındaki beklenmedik yükselmeler arz şokları yaratır. Bu arz şokları, üretimdeki ve fiyatlardaki dalgalanmaları harekete geçirir.

3.2.1.4.1 Yeni Klasik İktisadi Dalgalanma Modeli (Rasyonel Bekleyişler Teorisi)

Yeni klasik okulun iki temel varsayımı vardır:

- Ekonomideki tüm karar alma birimleri için geçerli kabul edilen Rasyonel Bekleyişler Teorisi,
- Tüm piyasalarda (tam rekabet varsayımı altında) tam esnek fiyatlar ve ücretler.

Rasyonel Bekleyişler iktisadi dalgalanma teorileri, parasal ücretlerin beklenen fiyat düzeyi tarafından belirlendiği görüşüne dayanır. Yeni Klasik

görüŖ, toplam talepteki dalgalanmanın baŖlıca nedenini, toplam talepteki beklenmeyen dalgalanmalar yani deęiŖmeler olarak görür.

Rasyonel BekleyiŖler Teorisi'nin kurucusu olan Robert Lucas'ın modelinin üç temel varsayımı vardır:

- Piyasalar temizlenmektedir,
- Beklentiler rasyoneldir,
- Ekonomik birimlerin ekonomi konusundaki bilgileri tam değildir.

Buna göre, tüm gerekli parasal düzenlemeler, tahmin edilebildikleri kadarıyla hemen doğru algılanır ve baŖta fiyat olmak üzere iliŖki, nominal deęiŖkenlerdeki aynı oranda deęiŖimle karŖılanır. Sadece tesadüfi parasal uyardılar fiyat sürprizlerine, yanlıŖ hesaplamalara yol açar. Zaten fiyat sürprizleri ve yanlıŖ hesaplamalar, bu teoride reel deęiŖkenlerdeki iktisadi dalgalanmaları açıklamak için gerekli bir geliŖmedir. Sonuç olarak dalgalanma yaratan ana mekanizma, sürpriz arz iliŖkileridir.

3.2.1.4.2. Reel İktisadi Dalgalanma Teorisi (Reel Business Cycle)

Reel iktisadi dalgalanma teorisine temel oluŖturan çalıŖmalardan biri olan Kydland ve Prescott (1982) çalıŖması; bir grup ekonomik zaman serisinde meydana gelen devresel deęiŖiklikleri bir denge büyüme modeli kullanarak açıklamıŖtır. Büyüme ve İktisadi Dalgalanma teorisini birleŖtiren bu yaklaŖım istihdamdaki dalgalanmaları iktisadi dalgalanmaların merkezine yerleŖtirmiŖtir.

Reel iktisadi dalgalanma teorisi, ekonomide meydana gelen dalgalanmaları parasal Ŗoklardan (veya talep Ŗoklarından) daha çok reel Ŗoklarla (veya arz Ŗoklarıyla) iliŖkilendirmektedir. Bu reel Ŗoklar yeni üretim teknikleri ve yeni ürünler, kötü hava koŖulları, yeni ham madde kaynaklarının keŖfi vb. gibidir. Teknolojik deęiŖimleri ise iktisadi dalgalanmaların arkasındaki en önemli etken olarak kabul edilmektedir. Bu teoriye göre,

teknolojik şoklar iki çeşittir. Ekonomiyi daraltan negatif şoklar ve ekonomiyi genişleten pozitif şoklar (Sungur, 2003: 27).

Reel iktisadi dalgalanma teorisi, iktisadi dalgalanmalar konusunda en yeni çalışmalardan biridir ve konu ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Ancak teorinin eleştirisi aldığı yanlar da vardır. Bunlar, teknolojik şokların tek başına ekonomik dalgalanmalar olamayacağı, paranın yansız olmasının kabul edilemeyeceği ve talepteki değişmelerin es geçilemeyeceğidir.

3.2.1.5. Yeni Keynesyen Okul

Bir görüşe göre, geliştirilmiş yeni Monetarizm, bazılarının göre ise yapışkanlık- sürtünme- rijitlik ilaveli Yeni Klasik Okul olarak kabul edilen Yeni Keynesyen Okul 1960'larda temeli atılıp, 1980'lerde Rasyonel Beklenti Görüşü ile birleşerek bazı Keynesyen sonuçlara ulaşmıştır.

Bunlara göre, ekonomik sistem istikrarsızlık gösterdiğinden dolayı, devletin müdahalesine ihtiyaç vardır. Çünkü klasiklerin iddialarının tersine bu sistemde düzenleyici güçler yoktur. Para arzı da ekonomide ikinci derecede bir rol oynadığından, para arzını kontrolle yetinen parasal politikalar yetersizdir.

İstikrarı sağlamak için üzerinde durulacak temel değişken toplam taleptir. Devlet maliye politikası ile istikrarı sağlamalıdır. Yoksa ekonomi bunalımdan kendi halinde çıkamaz.

Yeni Keynesyen teori, fiyat ve ücretlerdeki yapışkanlığı rasyonel beklentilere sahip olduğu varsayılan firmaların ve çalışan kişilerin çıkarları ile açıklamaktadır. Yeni Keynesyenler, ekonomik dalgalanmalara öncelik maliye politikasında olmak üzere para ve maliye politikaları ile çözüm ararlar.

3.2.2. Siyasi İktisadi Dalgalanma Teorileri

Siyasi iktisadi dalgalanma teorisine göre, dalgalanmalar yetkili siyasi partilerin veya siyasilerin, seçmenlerin ilgisini çekmek için yürüttükleri üretim tüketim veya iş odaklı politikalardan kaynaklanır.

Siyasi iktisadi dalgalanma modelleri ile ilgili yaklaşımın temeli, politik seçimlerle iktisadi dalgalanmalar arasında bağlantı kurulmasına dayanır.

Siyasi iktisadi dalgalanmalar;

- Bütün hükümetler, seçimleri kazanmayı amaçlarlar. Bu amaç doğrultusunda oyları en yüksek seviyede tutmayı amaçlarlar,
- Seçmenler büyük ölçüde ekonomik gidişata göre tercih yaparlar ve bu tercih seçmenlerin davranışına yansır,
- Hükümetler yeniden seçilme şansını arttırmak için ekonomiyi etkileyebilirler, temel varsayımlarına dayanır.

Dolayısıyla bu teorilerin temel mantığı; yeniden iktidara gelmek isteyen hükümet mensubu politikacıların, seçim öncesi enflasyon pahasına üretim ve istihdamı arttıracak genişletici bir politika izlemeleri ve seçim sonrası tam tersi yönde ekonomiyi daraltıcı yönde para politikası devreye sokmaları sonucu oluşan ani değişikliklerin iktisadi dalgalanmaları oluşturmasıdır. Çünkü beklentiler ve yanlış bilgilendirmelerden dolayı, rasyonel olmayan seçmen davranışının kısa dönemde refahı ödüllendirdiği, daralma ve bunalımı cezalandırdığı inancı vardır.

3.3. İKTİSADİ DALGALANMALARIN TÜRLERİ

Ekonomik faaliyetlerdeki dalgalanmalar, ekonomik, sosyal, psikolojik vb. gibi çeşitli nedenlerin olay üzerindeki etki, yön ve şiddetindeki farklılıklara bağlı olarak trend (genel eğilim), iktisadi dalgalanmalar, mevsimsel dalgalanmalar ve düzensiz veya tesadüfi dalgalanmalar olarak dörde ayrılır:

3.3.1.Trend (Genel Eğilim)

Trend, ekonominin bütününde veya bir kesiminde yıllar itibariyle ortaya çıkan sürekli hareketi ifade eder. Bu hareketler ekonomide 20-30 yıl gibi uzun bir dönemde ortaya çıkar. Uzun dönemde sermaye birikiminin artması, nüfusun nitelik ve nicelik yönünden gelişmesi, teknolojik gelişme, siyasi ve sosyal kurumların giderek daha rasyonelleşmesi, kısacası kalkınma ve büyümeyi sağlayan içsel ve dışsal faktörlerin gelişmesiyle ekonomide trend hareketleri oluşur.

3.3.2. Devirsel Dalgalanmalar (Konjonktür)

Ekonomik faaliyetlerin trend etrafındaki değişimleri, toplam ekonomik faaliyetlerdeki sürekli değişimlerle ayrı bir anlam kazanır. Toplam ekonomik faaliyetlerdeki uzun süreli bir genişleme döneminin ardından bir daralma dönemi yaşanabilir. Böyle bir dalgalanma ekonominin sadece belli bir sanayinde veya sektöründe değil, ekonominin tümünde etkisini gösterir. İktisadi dalgalanmalar periyodik değil ama döngüsel dalgalanmalardır. Bu dalgalanmalar genellikle ekonomik faaliyet düzeyinin uzun yıllar aynı düzeyde kalmasını önleyen ekonomik sistemlerde ortaya çıkar.

3.3.3. Mevsimsel Dalgalanmalar

Bir yıl içerisinde az veya çok düzenli bir biçimde ekonomik faaliyetlerdeki değişimleri gösterir. Mevsimsel dalgalanmalar, bir yılda gelişimini tamamlar ve başladığı noktaya geri döner. Mevsimsel dalgalanmalar, hem periyodik hem de döngüsel olan özellikleri taşırlar. Mevsimsel dalgalanmaların nedenleri genel olarak mevsimsel ve sosyal olaylardır. Mevsimsel dalgalanmalar çeşitli etkenlerle ilişkilidir. Yılın mevsimleri, tatiller veya takvimdeki değişimler bu tür mevsimsel

dalgalanmaların akla ilk gelen nedenleridir. Örneğin, yaş meyve ve sebze de görülen donma olayları mevsimle ilgili bir olaydır.

3.3.4. Tesadüfi (Rassal) Dalgalanmalar

Bir ekonominin farklı sektörlerinde ve belli ölçüde de tümünde, ekonomik faaliyetler; don, sel, büyük grevler, savaşlar, depremler veya politik istikrarsızlıklar gibi önceden tahmini olanaksız dışsal etkenler nedeniyle dalgalanmalar gösterir. Ekonomik faaliyetler önemce bu etkenler kadar olmasa da bazı önemsiz değişmelerden de etkilenebilir. Örneğin, bir sarılık salgını gibi önceden tahmin edilemeyen bir etken ekonomik faaliyetleri değiştirebilir.

İktisadi dalgalanmanın tanımı, nedenleri ve türleri ile iktisadi dalgalanma teorilerini açıkladıktan sonra şimdi de, Türkiye’de yaşanan kriz dönemlerini incelemekte fayda vardır.

3.4. TÜRKİYE’DE YAŞANAN KRİZ DÖNEMLERİ

Dünyada ve dolayısıyla Türkiye’de son yıllarda pek çok kriz yaşanmıştır. 1974-1975 yıllarındaki petrol krizini, 1979-1980 yıllarında daralma izlemiş, 1984 yılındaki Latin Amerika borç krizinin arkasından 1987 yılında New York borsasının çöküşü gerçekleşmiştir. 1990-1991 yıllarında yeniden bir ekonomik daralma yaşanmış, 1994 yılında Meksika “tekila krizi” olmuştur. 1997 yılında Asya ve 1998 Rusya krizlerinden sonra Marmara depreminin etkisiyle 1999 yılında Türkiye ekonomisi negatif büyüme yaşamış, ardından Kasım 2000 ve Şubat 2001’de tarihinin en derin krizlerinden birini yaşamıştır. Aynı yıl Arjantin’de mali çöküş ve kriz yaşanmış, ABD’de “yeni ekonomi” çökmüştür. 2007 yılında ABD konut sektöründe başlayan ve küresel krize dönüşerek bütün dünyayı etkisi altına alan krizin boyutlarının nerede son bulacağı halen bilinmezliğini sürdürmektedir. Dünyanın 17.

büyük ekonomisi olan Türkiye’de krizin etkileri 2008 yılı son çeyreğinden itibaren ciddi bir biçimde hissedilmeye başlanmıştır. 2001 krizinden sonra daha az işçi çalıştırıp onlardan daha çok üretmeleri ama daha az ücretle çalışmaları istenmiş, böylece kriz ortamından çıkılmaya çalışılmıştır. 2001-2008 yılları arasında imalat sanayinde, çalışan başına üretim % 45 artarken, reel ücretler % 10 gerilemiş, çalışan sayısı % 5 artarken kişi başına üretim % 45 yükselmiştir. 2000-2007 yılları arasında ihracatın milli gelire oranı % 10’dan % 16’ya çıkarken, ithalatın payı % 20’den % 25’e çıkmıştır. İhracatın ithalatı karşılama oranı % 51’den % 63’e çıkmıştır. Ekonomik entegrasyonun (bütünleşmenin) bir diğer göstergesi olan dış borç stokunun milli gelire oranı da % 50’ye yaklaşmıştır. Döviz açığı 2002 yılında 1 milyar dolar bile değilken dış kaynağa dayalı büyüme sonucu 2007 yılı sonunda 39, 2008’in tamamındaki açık ise 41.4 milyar dolara çıkmıştır. 2006 yılında büyüme % 6.1, cari açık/milli gelir oranı % 6.1 iken 2007 yılında büyüme oranı % 4.5’e düşmüş cari oran/milli gelir oranı ise % 5.7’de kalmıştır. Bu durum, daha düşük büyümeye karşın döviz ihtiyacının azalmadığını gösterir. TÜİK tarafından, 2008 yılının son çeyreğinde ekonomi % 6.2 küçülmesine rağmen, Türkiye ekonomisinin 2008 yılında % 1.1 oranında büyüdüğü açıklanmıştır. Bankaların takipteki alacakları Haziran 2008 itibariyle 10.8 milyar TL’ye çıkmıştır. Batık kredilerin % 31’i ailelerin kullandığı tüketici kredisi ve kredi kartları borçlarından oluşmaktadır. Bunu % 14’le tekstil, % 5’er payla gıda ve inşaat takip etmektedir. Ocak - Ağustos 2008 döneminde 2007 yılının aynı dönemine göre kapanan şirket sayısı % 48, protestolu senet tutarı % 205 artarak 4 milyar TL’yi aşmış ve ayrıca karşılıksız çek mablağı % 38 artarak 2.5 milyar TL’ye yaklaşmıştır. TÜİK’in verilerine göre, Türkiye’de Aralık 2008’de işsizlik oranı % 13.6 ile Cumhuriyet tarihinin en yüksek seviyesine çıkmıştır. Türkiye genelinde işsiz sayısı bir önceki yıla göre 838 bin kişi artarak 3 milyon 274 bin kişiye yükselmiştir. Aralık 2007’de ise 2 milyon 436 bin kişi işsizdi. Genel işsizlik oranındaki 3 puanlık artışa karşın tarım dışı işsizlik oranındaki artış 4.3 puana ulaşmıştır. Türkiye genelinde tarım dışı işsizlik % 17.3’e çıkmıştır. Kentsel yerlerde işsizlik oranı 15.4, kırsal yerlerde ise 10.7 olarak gerçekleşmiştir. Kayıtdışı

istihdam edilenlerin oranı Aralık 2008 döneminde, 2007 yılının aynı dönemine göre 0.2 puanlık azalışla % 43.2 olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde, önceki yılın aynı dönemine göre tarım sektöründe kayıtdışılık % 85.4'den % 85.2'ye, tarım dışı sektörlerde ise % 30.1'den % 29.4'e gerilemiştir.

Türkiye ekonomisinin geçirmiş olduğu 1994 ve 2001 krizleri doğrudan mali sektörü etkilemiş olmasına rağmen, 2008 küresel krizi reel sektörü etkilemektedir. Dünya genelinde yaşanan likidite ve güven problemleri, doğrudan yabancı sermaye girişleri ve portföy yatırımları gibi kısa vadeli para hareketlerinin azalmasına neden olmuştur.

Gülten Kazgan (2008: 4-7), Türkiye'nin yaşadığı on adet krizin izdüşümündeki "kriz yaratan" dünya olaylarını aşağıdaki gibi sıralamıştır:

1929-31: Büyük Dünya Depresyonu sürecinde çöken tarım ürünleri fiyatları ve şiddetle aleyhe dönen dış ticaret hadleri, daralan ihracat pazarları ve dış kredi olanakları;

1954: Kore Savaşı'nın bitmesiyle dünyada çöken hammadde ve tarım ürünü fiyatları, aleyhe dönen dış ticaret hadlerinin izleyen yıllarda sürmesi;

1958: ABD'nin durgunluğa girmesi, Avrupa Ekonomik Topluluğu paralarının konvertibiliteye geçmesi ve Roma Anlaşması'nın yürürlüğe girmesinin yarattığı pazar daraltıcı etki;

1968: Doların altın değerinin, 1 ons = 35 \$'da kalmayacağını anlaşıldığını izleyerek dolar aleyhine spekülasyonun giderek şiddetlenmesi;

1974: 1.Petrol krizinin patlamasıyla dış ticaret hadlerinin şiddetle aleyhe dönmesi; Alman Markı ve İsviçre Frankının dolara karşı hızla değer kazanması;

1978: "Petro-dolarları dolaşıma döndürme" politikasının yarattığı aşırı kısa vadeli borçlanmanın, Türkiye ile birlikte bir dizi GOÜ'yi (Arjantin, Zaire, Peru gibi) birlikte krize götürmesi, uluslararası bankaların GOÜ'ye kredileri kısarken, faizleri yükseltmeleri;

1979-80: Petrol fiyatlarının tekrar reel sıçramaya geçmesi, ABD'de para arzı kısılmasının dünya reel faiz hadlerini katlayarak artırması, tarım fiyatlarının çökmesi;

1982: Büyük borçlu Latin Amerika ülkelerinin borç ödeyemez duruma düşmesiyle dünyada “büyük borç krizi”nin patlaması, reel faiz hadlerinin tekrar yükselmesi;

1987: Kasım ayında New York borsasının çökmesi, izleyen yaygın banka iflaslarıyla ABD ekonomisinin uzun süreli (1987-91) durgunluğa girmesi, doların güçlü paralar karşısında (DM, Yen gibi) değer kaybı;

1990: Tokyo borsasının çökmesi, Japonya’da finansal kırılgılığın ortaya çıkması ve uzun süreli durgunluk/ deflasyon sürecinin başlaması;

1990-91: Irak’a ambargo ve izleyen Körfez Savaşı, bölgeden turist ve sermaye kaçıışı, petrol fiyatı ve bölgeye kredilerin faizlerinde fırlama;

1992-93 (yaz ayları): Avrupa paraları aleyhine spekülasyon sonucu Türkiye’ye rakip ülkeler paralarının devalüasyonu, ABD’ye sermaye kaçıışı, ABD’de hızlı, AB’de yavaş büyüme, doların değerlenmesi;

1994: Meksika’nın krize girmesi, Brezilya ve Arjantin’in onu izlemesi, bunların paralarının ve Çin parası Yuan’ın devalüasyonu, bu ülkeler ile GOÜ pazarlarından sermaye kaçıışı;

1997-99: Uzak Doğu ve Güneydoğu Asya ülkelerinde kriz, bu ülkeler ve GOÜ’den sermaye kaçıışı, krizin başta bölgeye yatırımcı Japonya, dünyayı tehdit eder boyuta varması, petrol fiyatının çökmesi, ülke paralarında büyük çaplı devalüasyonlar, dünya pazarının daralması;

1998: Asya krizinin Rusya’ya intikali ve Rusya’nın moratoryum ilanı, bölgeden sermaye kaçıışı ve kredi faizlerinin artışı, Ruble’nin devalüasyonu, Rusya pazarının daralması;

2000: Dünya petrol fiyatlarının katlanarak artması, ABD’de Nasdaq’de çöküşün başlaması, ABD’de durgunluk işaretleri ve sermaye kaçıışı;

2001: Arjantin krizi ve Latin Amerika’ya yayılması, ABD’de 11 Eylül terörüyle birlikte savaş göstergelerinin ortaya çıkışı ve Nasdaq’daki çöküşün diğer hisselerle de yayılması, ABD’de büyük boylu şirketlerin iflasları ve büyük çapta yolsuzlukların patlak vermesi, ABD’de durgunluğun yayılması;

2002: ABD’nin İngiltere ile birlikte Afganistan’ı bombalaması, işgal etmesi, işgalin bölgedeki petrol yollarını kapaması, savaşın ABD’ye boyun eğmeyi reddeden Irak ve İran’da kapsama olasılığının artması, Nasdaq

başta, ABD’de New York borsasında çöküş, şirket iflasları ve şirket yolsuzluklarının sürmesi, Avrupa’da dolaşıma giren Euro karşısında ABD dolarının değer yitirmesi, giren sermayenin ABD’yi terk etmesi, Arjantin’deki çöküşü başta Uruguay ve diğer bölge ülkelerinin izlemesi.

Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, Türkiye’nin yaşadığı krizlerin zaman boyutu şaşırtıcı bir düzen gösterir. Türkiye her on yılda bir dönemin sonuna doğru(on yılın 7 ile 9. yıl arası) şiddetli ya da hafif bir kriz yaşamıştır. Yirmi yılda bir 8. yılda başlayan krizler (1958, 1978, 1998, 2008) olağanüstü şiddette ve uzunlukta olmuştur.

ATO, 2005 yılında hazırlamış olduğu “Krizler Tarihi Raporu”nda, Cumhuriyet tarihi boyunca yıllık ortalama % 4.8 büyüme oranı tutturarak Türkiye’nin ekonomik krizlere girmeyip küçülme yıllarını “0” büyüme ile kapatmış olsaydı dahi, bugün kişi başı milli gelir 4.172 dolar değil, 12.650 dolar olacağını, milli gelirin de 299.5 milyar dolar yerine 902.4 milyar dolar olabileceğini açıklamıştır.

Türkiye ekonomisinde, kayıtdışı ekonomi ve iktisadi dalgalanma arasındaki ilişkiyi araştıracağımız son bölüme geçmeden önce, kayıtdışı ekonomi ile başlıca makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkileri incelemek gerekir.

3.5. KAYITDIŞI EKONOMİ VE BAŞLICA MAKROEKONOMİK DEĞİŞKENLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Ekonomik göstergelerin sağlıklı olmasının, devlet tarafından uygulanacak politikaların doğruluğu açısından önem taşıdığını daha önce vurgulamıştık. Kayıtdışı ekonomik faaliyetin boyutu büyüdükçe, ekonomik göstergelerin güvenilirliği de zedelenmektedir. Bu yüzden kayıtdışı ekonomi ile bazı makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkileri incelemek gerekir.

3.5.1. Kayıtdışı Ekonomi ve GSMH

Bir ülkede, bir yıl içinde üretilen nihai mal ve hizmetlerin toplam parasal değeri Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) olarak tanımlanır. Bu değer in artış oranı ise büyümedir. Kayıtdışı faaliyetler, istatistiki olarak GSMH'ye dahil edilmediği için açıklanan GSMH rakamlarının gerçeği yansıtmaması, GSMH rakamı kullanılarak bulunan makroekonomik göstergelerin de gerçeği yansıtmamasına neden olmaktadır. Yasa dışı faaliyetlerden elde edilen gelirin, yasal faaliyetlerde kullanılması nedeniyle GSMH hesaplamalarında iki kesimin gelirini ayırmak zor olabilmektedir. Yasa dışı uyuşturucu kaçakçılığı, kumar gibi faaliyetlerin yapıldığı suç sektörünün kayıtdışı sektörden ayırt edilmesi gerekir.

Vergi yükü, vergi hasılatının GSMH'ya bölünmesiyle bulunur. Ancak gerçek vergi yükünün bulunması için vergi hasılatının kayıtlı ve kayıtdışı GSMH toplamına bölünmesi gerekir. Vergi hasılatının, kayıtlı GSMH'ya bölünmesi suretiyle bulunan vergi yükü rakamı, toplam vergi yükünü vermez. Kayıtlı ekonomi üzerindeki vergi yükünü verir. Bu şekilde bulunan oran ise yanıltıcı olabilir. Kamu kesiminin ekonomideki büyüklüğü, kamu harcamalarının GSMH'ya bölünmesiyle bulunur. Açıklanan GSMH, gerçek GSMH'dan küçük olacağı için kamu kesiminin ekonomideki büyüklüğü de sanılanın aksine daha küçük olacaktır (Yılmaz, 2006: 156-160).

Kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin GSMH içindeki oranının doğru olarak bilinmesi çeşitli sektörlerde iş hacminin doğru tahminine bağlıdır. GOÜ'de hane halkları tarafından üretilen bazı mal ve hizmetler piyasaya sürülmeden yine hane halkları tarafından öz tüketime tabi tutulur. Herhangi bir kayda girmeyen bu tür mal ve hizmetler GSMH hesaplamalarında görülmez.

3.5.2. Kayıtdışı Ekonomi ve Büyüme

Ekonomik büyüme, uzun dönemde bir ülkenin üretim kapasitesindeki artışla ilişkilidir (Uluatam, 1987: 311). Ülke ekonomisinin üretim

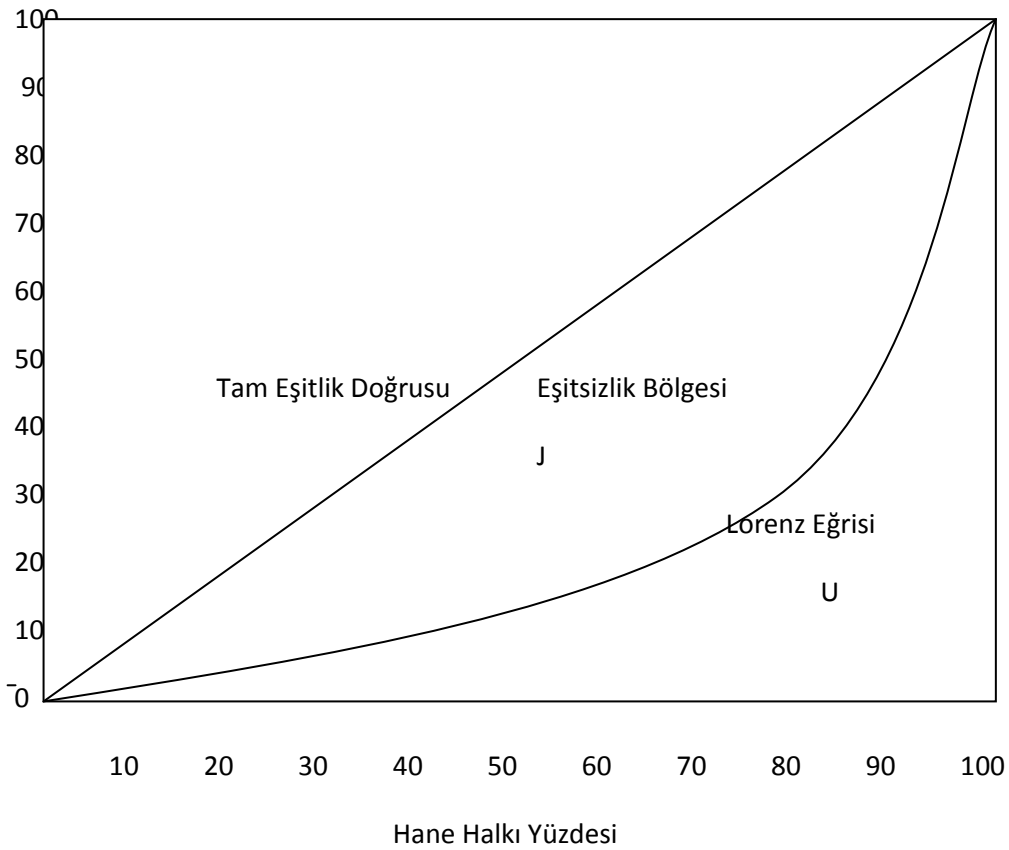
kapasitesindeki artış başlıca üretim faktörleri olan işgücü ve sermayenin miktarındaki artışa bağlıdır. Özellikle sermaye stokundaki net artışı gösteren yatırım ekonomik büyümenin temel belirleyicisidir. Ekonomik büyüme, GSMH'nin bir önceki yıla göre gerçekleştirdiği değişme olarak tanımlanabilir. Bir ülkenin GSMH'sinde, yıllar içindeki değişme o ülkenin büyüme hızını bize gösterir. Büyüme hızı, bir ülkenin ekonomik yapısının değerlendirilmesinde kullanılan başlıca makroekonomik değişkenlerden biridir. Büyüme hızındaki artış ekonomik gelişme ve refah artışının başlıca göstergesidir. Tam aksine büyüme hızındaki düşüş ekonomik küçülmeyi gösterir. Bir ülke ekonomisinin büyüme hızının düşmesi, kişi başına milli gelirin azalarak ülkenin fakirleşmesi anlamına gelir. Ancak, büyüme hızındaki düşme her zaman ekonominin kötüye gittiğini göstermeyebilir. Kayıtdışı ekonominin GSMH içinde hacminin yüksek olması durumunda, büyüme hızının düşük gerçekleşmesi sonucu oluşan ekonomik durgunluk, kayıtdışı ekonomide ortaya çıkan canlılık ile giderilebilir. Genellikle kayıtlı ekonomide durgunluk yaşandığı dönemlerde kayıtdışı ekonomi büyüme eğilimine girmektedir. Türkiye'de de bu durum yaşanmıştır. Ekonomik büyümede yavaşlama ve hatta küçülme olmasına rağmen, sanayi işletmelerinin elektrik ve doğal gaz tüketiminde beklenenin aksine yükselme gözlenmiştir.

Bireylerin, ekonomik büyümenin sağladığı refah artışından ne ölçüde yararlandıkları Kişi Başına Düşen Milli Gelir (KBMG) ile gösterilir. GSMH'nin toplam nüfusa bölünmesi ile KBMG bulunur. GSMH artmasına rağmen, nüfus artışı da hızlı olabilir. Bu nedenle GSMH'yi temel alan analizler hatalı olabilir, KBMG'deki artış ülke vatandaşlarının refahındaki artışı gösterir. Ancak KBMG, milli gelirin bireyler arasında ne derece dengeli dağıldığını göstermekte oldukça yetersiz bir araçtır. KBMG her zaman, her koşulda ekonomik ve toplumsal gelişmişliğin bir göstergesi sayılmaz. Örneğin, Kuveyt ve İsveç'te KBMG'in birbirine yakın olması bu ülkelerin gelişmişlik derecelerinin aynı olduğunu göstermez (Kepenek ve Yentürk, 1994: 410). KBMG, gelir dağılımının ne kadar adil olduğuna dair bir bilgi içermez. KBMG çok yüksek gerçekleşmekle birlikte milli gelirin dağılımı oldukça dengesiz olabilir. Gelir dağılımının adil dağılıp dağılmadığı ölçmek için farklı analiz

araçları kullanılır. Bireyler arasında milli gelirin adaletli dağılıp dağılmadığını ölçmek amacıyla kullanılan araçların başında “Lorenz Eğrisi” gelmektedir. 1905 yılında Max Otto Lorenz tarafından gelir dağılımının ifade edilmesi amacıyla geliştirilmiştir. Eğride x eksenindeki değer y eksenindeki dağılımın yüzde kaçına sahip olduğu yine yüzde ile gösterilir. Gelir dağılımı söz konusu olduğunda grafiği çaprazlamasına ikiye bölen doğru "tam eşitlik" durumunu ifade eder. Bu durumda ülkedeki hane halklarının % 50'si gelirin % 50'sine, % 80'i % 80'ine vb. sahiptir. Zaman içinde eğrinin tam eşitlik doğrusundan uzaklaşması, o ülke için gelir dağılımının bozulduğuna işaret eder. Dikey ekseninde milli gelirin birikimli yüzdeleri % 20'lik paylar halinde; yatay ekseninde ise nüfusun birikimli yüzdeleri % 20'lik dilimler halinde gösterilir. Bu iki eksenin karşılıklarına aynı uzunlukta tamamlayıcı eksenler çizilmesiyle oluşturulan karenin sol alt köşeden sağ üst köşeye olan köşegeni mutlak eşitlik doğrusunu ifade eder. Bu doğrudan sapmalar gelir dağılımındaki eşitsizliğin derecesini ortaya koyar. J alanı ne kadar küçük olursa gelir dağılımı o kadar sağlıklı demektir. J'nin J+U'ya oranı "Gini Katsayısı"nı verir. Gini katsayısı ne kadar küçükse ülkedeki gelir dağılımı son derece bozuktur. Kayıtdışı ekonominin varlığı Lorenz eğrilerinin eşitlik doğrusuna yakın veya uzak olarak değişmesini sağlar. Kayıtdışı ekonomik faaliyetlerle oluşan Lorenz eğrileri şekilde noktalı çizgilerle gösterilmiştir. Şekil 4'de de görüldüğü gibi, kayıtdışı ekonominin varlığı gelir dağılımını daha dengesiz hale getirebildiği gibi aksine düşük gelir gruplarında bulunanların harcanabilir gelirini arttırarak dengesizliği azaltabilir. Şekil 4'de noktalı çizgilerle düz çizgiler arasındaki alan kayıtdışı ekonomiden elde edilen geliri göstermektedir. Kayıtdışı ekonomik faaliyetler ile sağlanan gelir artışı düşük gelir gruplarındaki bireylerin tüketimini artırır. Tüketim eğiliminin düşük gelir gruplarında daha yüksek olması ise tüketim etkisinin daha da şiddetli hissedilmesine yol açar. Tüketim harcamalarındaki artış hızlandıran etkisi ile özellikle uyarılmış yatırımlarda artış yaratır. Kriz dönemlerinde kayıtdışı ekonominin bireylerin yatırım dürtülerini harekete geçirmesi sebebi ile kayıtlı sektörde üretim azalışı kayıtdışı sektördeki yatırımları artırabilir.

Özellikle yüklü vergi oranlarının bulunduğu kayıtlı ekonomiden kaçınmak için emek ve sermaye kayıtdışı sektörde istihdam edilebilir.

Gelirden Aldığı Pay Yüzdesi

Şekil 4. Lorenz Eğrisi

Hazine Müsteşarlığı Yıllık Ekonomik Raporlarına göre, 1979 ve 1980 yıllarında ülkemizde yaşanan ekonomik küçülmenin başlıca nedenleri, döviz darboğazından ötürü yatırım malları ithalatının azalması ve genel grevlerdir. 1994 yılında ekonomik büyüme oranı % -6.1 olarak gerçekleşmiştir. Bu küçülmenin başlıca sebebi ise kamu kesimi borçlanma gereğinin yükselmesi ve gerekli politika önlemlerinin alınmasındaki gecikmelerdir. TÜİK 'e göre, Türkiye'de 1998 yılında KBMG 3.200 dolar, 2004 yılında ise 3.383 dolardı. Yeni milli gelir hesaplama yöntemine göre 576 milyar TL olan 2006 yılı GSMH'sı yüzde 31,6 artışla 758 milyar TL'ye ulaşmıştır. Değişikliğe sebep

olan Türkiye'nin Avrupa Hesap Sistemi (ESA)'ya geçmesidir. Kişi başına düşen milli gelirin ise 2006 yılı için 7.500 dolar düzeyinde olduğu açıklanmıştır. Bu rakam, daha önceki hesaplamalara göre 5.480 dolar idi.

3.5.3. Kayıtdışı Ekonomi ve Enflasyon

Kayıtdışı sektörde üretim düşük maliyetle gerçekleştiği için fiyatlar kayıtlı ekonomiye göre daha düşük gerçekleşir. Enflasyon oranlarının hesaplanmasında kayıtlı sektörde üretilen ürünlerin fiyatları göz önüne alındığı için hesaplanan resmi enflasyon oranı ülkedeki gerçek enflasyon oranından yüksek olacaktır. Kayıtlı ekonomiye paralel üretim yapan kayıtdışı ekonomideki işletmelerin piyasadaki payı artış gösterirse yaşanan enflasyon hesaplanandan daha da yüksek gerçekleşebilir. Mal piyasalarının rekabetçi olarak çalışmadığı GOÜ'de oluşan karaborsa fiyatları, kayıtdışı ekonominin enflasyon oranları üzerinde etkisini farklı olarak yansıtır. Bu durumda kayıtlı ekonomide arz edilen malların azalması ve kayıtdışı piyasada arz edilmesi kayıtdışı fiyatların artmasına yol açar. Ancak fiyat endeksleri kayıtlı piyasadaki veri olan fiyatlara göre hesaplandığı için hesaplanan resmi enflasyon oranından daha düşük gerçekleşir.

Enflasyon, hükümetler tarafından bir tür vergi aracı olarak kullanılmaktadır. Bunun başlıca nedeni, kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin genellikle nakit olarak gerçekleşmesidir. Bu nedenle, yüksek enflasyon oranları kayıtdışı ekonomik faaliyetlerden elde edilen geliri vergilemek için kullanılabilir tek araç olmaktadır.

3.5.4. Kayıtdışı Ekonomi ve İşsizlik

Kayıtdışı ekonominin varlığı, resmi işsizlik rakamlarının gerçeği göstermemesine yol açar. Kayıtdışı ekonomide istihdamın artması işsizliğin

ortaya çıkarabileceği sosyo-ekonomik sorunları gidermede yardımcı olabilir. Ekonomide veri olan işsizlik rakamlarının gerçeği yansıtmaması enflasyon ile işsizlik arasında ilişki kuran “Philips Eğrisi Analizi”nin geçerli olmamasına yol açabilir. Philips Eğrisi Analizi, enflasyon ile işsizlik arasındaki dönüşümü göstererek ekonomi politikası karar vericilerine bu iki sorunla mücadele etmeye uygun para ve maliye politikalarını seçmekte yardımcı olur. Ancak kayıtdışı ekonomi nedeniyle resmi rakamlara göre yüksek düzeyde gerçekte ise düşük oranda gerçekleşen işsizlik oranını düşürmek amacıyla uygulanan genişletici ekonomi politikaları varolan enflasyonun daha da artmasına neden olabilir. Bunun yanında, kayıtdışı istihdamdaki artış, kayıtlı sektörde işsizlik oranının düşük gerçekleşmesine yol açarak enflasyon ve işsizlik arasında bir ilişki yaratabilir.

3.5.5. Kayıtdışı Ekonomi ve Faiz Oranları ile Kamu Kesimi Borçlanma Gereği (KKBG)

Faiz oranlarının kayıtdışı ekonomi üzerine etkisi çok yüksek olmamakla birlikte, belirleyici düzeyde olmaktadır. Kayıtlı piyasalarda kredi faizlerinin yüksekliği ve kredi almak için yapılması gereken işlemlerin yani bürokrasinin yoğunluğu, işletmelerin kredi talebinin kayıtdışı piyasalara yönelmesine yol açmaktadır.

Konsolide bütçe açığının GSMH’ye oranı olan KKBG, iç borç faizi oranını belirleyen en önemli faktörlerin başında gelmektedir. Bu oranın yükselmesi, devletin kaynak ihtiyacının arttığını gösterir. Ayrıca bu artış, ihraç edilen hazine bonolarının vadelerinin kısalmasına ve iç borç faiz oranlarının yükselmesine neden olur. Hazine Müsteşarlığı verilerine göre, KKBG, 1980’li yılların sonlarına kadar sürdürülebilir oranlarda bulunmaktaydı. Bu dönemden sonra kamu finansmanında iç borçlanmanın bir araç olarak kullanımı artmıştır. Özelleştirme uygulamalarında yaşanan sorunlar, artan kamu iktisadi kuruluşu açıkları, konsolide bütçe açıklarını yükseltmiştir. 1993 yılında KKBG %12 olarak gerçekleşerek sürdürülmesi zor bir rakama ulaşmış

ve izleyen yılda ülkemizde en derin krizlerden biri ortaya çıkmıştır. 1995 yılında kamu açıklarında bir miktar iyileşme sağlanmış, ancak bu iyileşme izleyen yıllarda devam ettirilememiştir. KKBG'nin GSMH'ye oranı; 1998 yılında % 9.4, 1999'da % 15.5, 2000'de % 11.8, 2001'de % 16.4, 2002'de % 12.8, 2003'de % 9.4, 2004'de % 8.1, 2005'de % 0.1, 2006'da % -2.1, 2007 'de ise % -1.4 olarak gerçekleşmiştir. Burada görüldüğü gibi, borçlanma 2003 yılına kadar artış, sonrası ise düşüş göstermiştir. Bunun nedeni olarak 2003 yılı öncesinde KİT'lerin başarısızlığı sonucu hazineye yük olmaları ve borç faizleri gösterilebilir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE KAYITDIŞI EKONOMİ VE İKTİSADİ DALGALANMA İLİŞKİSİ

4.1. MODELİN KURULMASI

Çalışmanın bu bölümünde Türkiye ekonomisi için kayıtdışı ekonomi ile iktisadi dalgalanma arasında bir ilişkinin olup olmadığı araştırılmıştır. Bu ilişkinin araştırılabilmesi için öncelikle bu iki değişkene ilişkin zaman serilerinin tahmin edilmesi gerekmektedir.

Türkiye’de kayıtdışı ekonominin boyutunu tahmin etmek için Tanzi’nin nakit para talebi yöntemi kullanılmıştır.

Tanzi, 1958 yılında Cagan tarafından kullanılan basit parasal oran yöntemini geliştirerek, 1919-1980 dönemi için ABD’deki kayıtdışı ekonominin boyutlarını tahmin etmiştir. Tanzi (1990: 297), vergi oranlarının yüksek olmasının kayıtdışı ekonominin temel nedenlerinden birisi olduğunu kabul etmektedir. Tanzi’nin yaklaşımında da, basit parasal yöntemde olduğu gibi kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin kamu otoritelerinin kontrolünden kaçırarak amacıyla ödemelerin nakit para ile yapıldığı varsayılmıştır (Schneider, 2005: 35). Bu yüzden kayıtdışı ekonomik faaliyetlerdeki artış nakit para talebinde de bir artış yaratmaktadır.

Tanzi tarafından geliştirilen yöntem şöyle tanımlanmıştır:

$$\ln (C/M_2)_t = \beta_0 + \beta_1 \ln (1+AT)_t + \beta_2 \ln (PE/E)_t + \beta_3 \ln R_t + \beta_4 \ln P + \beta_5 \ln (Y/N)_t + e_t$$

C/M_2 : Nakit paranın para arzına oranı

Y/N : Kişi başına düşen milli gelir

R : Mevduat faiz oranı yani nakit para tutmanın maliyeti

PE/E : Maaş ve ücretlerin toplam kamu harcamalarına oranı

P: Genel fiyat seviyesi

AT: Ortalama vergi oranı

e_t : Regresyonun t zamandaki hata terimini göstermektedir.

Bu modelin varsayımlarından biri de, para talebindeki aşırı yükselmenin nedeni olarak vergi yükünün gösterilmesidir. C/M_2 oranındaki artış, kayıtdışı ekonomideki artışla ilişkilendirilmektedir. Bu yöntemde de basit parasal yöntemde olduğu gibi, paranın dolaşım hızının kayıtlı ve kayıtdışı ekonomilerde aynı olduğu varsayımı vardır. Nakit paranın para arzına oranının; kişi başına düşen milli gelir, mevduat faiz oranı, maaş ve ücret ödemelerinin toplam kamu harcamaları içindeki payı, ortalama vergi oranı ve enflasyon oranına bağlı olduğu kabul edilerek analiz edilir. β_1 , β_2 , β_5 katsayılarının beklenen değeri pozitif işaretli, β_3 ve β_4 katsayılarının beklenen değeri negatif işaretlidir. Çünkü vergi oranlarının artması durumunda daha fazla nakit paraya ihtiyaç duyulacaktır. Kamu harcamalarının içinde maaş ve ücretlerin artması, bu gelirler nakit olarak ödendiği için nakit paraya olan talebi artıracaktır. Kişi başına düşen gelirin artması tüketimi artırıcı etkisi olacağından yine beklenen değeri pozitiftir. Mevduat faiz oranlarının artması tasarrufları teşvik edeceğinden, nakit paraya olan talep üzerinde eksi yönlü etkisi olacağı beklenmektedir. Son olarak enflasyonist bir ortamda merkez bankasının para politikasını sıkı tutacağını düşünerek bu katsayının da beklenen değeri negatif olmaktadır. Nakit para talebi ile söz konusu değişkenlerle regresyonu analiz edilir. Daha sonra vergi değişkeni sıfır alınarak yani verginin olmadığı durum için bir nakit para talebi tahmin edilir. İki para talebi tahmini arasındaki fark, kayıtdışı ekonomide kullanılan nakit para düzeyini vermektedir. Son olarak kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü bulmak için elde edilen kayıtdışı ekonomiye ait nakit para düzeyi ile paranın dolaşım hızı çarpılır.

Bu bilgiler ışığında, Türkiye için aşağıdaki denklem tahmin edilmiştir. Tahmin edilen denklemden kayıtdışı ekonominin boyutunu saptayabilmek amacıyla, kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin tamamının nakit para ile yapıldığı ve kayıtlı ve kayıtdışı kesimdeki paranın dolaşım hızının aynı olduğu varsayılmıştır.

$$\ln(C/M_2)_t = \beta_0 + \beta_1 \ln(1+AT)_t + \beta_2 \ln(PE/E)_t + \beta_3 \ln R_t + \beta_4 \ln P + \beta_5 \ln(Y/N)_t + e_t$$

Yukarıdaki denklemdeki değişkenler C/M_2 nakit paranın M_2 para arzına oranını, AT ortalama vergi oranını, PE/E kamu personel harcamalarının toplam kamu harcamalarına oranını, R bir yıllık vadeli mevduat faiz oranını, P tüketici fiyat endeksini, Y/N kişi başına düşen reel geliri ve e hata terimini göstermektedir. Tüm değişkenler logaritmik formda analize katılmıştır. Çalışmada kullanılan veriler 1975–2008 dönemini kapsamaktadır ve Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) web sayfalarındaki veri setlerinden alınmıştır. Çalışmada kullanılan değişkenlerin durağanlık sınaması yapılmış ve durağan olarak regresyon denkleminde kullanılmışlardır. Değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkileri saptamak amacıyla Johansen eşbütünleşme (koentegrasyon) analizi kullanılmıştır.

4.2. MODELİN SONUÇLARI

Bu işlemlerin sonunda elde edilen tahmin denklemi (vergili para talebi) aşağıda verilmiştir:

$$\ln(C/M_2)_t = -1.472 + 2.981 \ln(1+AT)_t + 0.01 \ln(PE/E)_t + 0.019 \ln R_t - 0.18 \ln P + 2.401 \ln(Y/N)_t$$

İkinci aşamada vergi değişkeni çıkarılarak tahmin tekrar yapılmış ve aşağıdaki denklem (vergisiz para talebi) tahmin edilmiştir:

$$\ln(C/M_2)_t = -1.429 - 0.172 \ln(PE/E)_t + 0.019 \ln R_t - 0.2099 \ln P + 3.6781 \ln(Y/N)_t$$

Vergi değişkeninde dahil olduğu ilk tahmin denklemi talep edilen nakit paranın M_2 para arzı büyüklüğüne oranını gösterirken ikinci denklem verginin

olmadığı durumda talep edilen nakit paranın M_2 para arzı büyüklüğüne oranını göstermektedir. Tanzi'nin modeline göre vergili ve vergisiz para talebi arasındaki fark kayıtdışı ekonomide talep edilen para miktarının M_2 'ye oranını göstermektedir. GSMH'nin emisyonla olan oranının kayıtlı ve kayıtdışı ekonomide aynı olacağı varsayımı altında, denklemlerden elde edilen farkın M_2 ile çarpılması ile kayıtdışı ekonomide talep edilen nakit paranın ve söz konusu miktarın GSYİH/emisyon ile çarpılması yolu ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün hesaplanması mümkündür (Us, 2004: 42). Belirtilen işlemlerden sonra 1975–2008 döneminde Türkiye'de kayıtdışı ekonominin (KDE) gayri safi yurtiçi hasılanın (GSYİH) yüzdesi olarak tahmin sonuçları aşağıdaki Tablo 12'den izlenebilir. Türkiye'de kayıtdışı ekonomi, 2008 yılı için gayrisafi yurtiçi hasılanın % 33,59'u olarak hesaplanmıştır.

Kayıtdışı ekonominin boyutlarına, dönemler itibariyle bakılacak olursa, kayıtdışı ekonominin 1980 sonrası dönemde genellikle arttığı ve bu eğilimin 2003 yılına kadar devam ettiği gözlemlenmektedir. Ele alınan dönemde kayıtdışı ekonomi % 21.06'lık oranla 1977 yılında en düşük, % 68.77 oranıyla 2001 yılında ise en yüksek değeri almıştır. Türkiye'de kayıtdışı ekonominin ortalama olarak en yüksek düzeyde olduğu dönem 1990'lı yıllardır. Ayrıca, kayıtdışı ekonominin kriz yıllarında sıçrama yaptığı dikkat çekmektedir.

Tablo 12: Türkiye’de Kayıtdışı Ekonomi Tahmin Sonuçları (1975-2008, GSYİH’nın %)

Yıl	Kayıtdışı Ekonomi
1975	26.1134587
1976	24.5721696
1977	21.0658769
1978	21.6297123
1979	22.6213457
1980	28.3742134
1981	31.2348765
1982	25.4234587
1983	26.1156478
1984	35.5179076
1985	39.8643217
1986	42.9765439
1987	37.0143267
1988	42.1367543
1989	39.5436789
1990	37.9870865
1991	41.8769087
1992	41.1324567
1993	41.9806754
1994	50.1287543
1995	50.1267854
1996	56.2314567
1997	53.9854356
1998	56.9765789
1999	53.6567899
2000	55.9876543
2001	68.7768987
2002	62.9234567
2003	56.0324789
2004	47.9107654
2005	35.4211237
2006	34.9806754
2007	33.6678908
2008	33.5987432

İktisadi dalgalanmaya (BC) ilişkin seri, hareketli ortalama (moving average) yöntemi ile tahmin edilmiştir.

Türkiye ekonomisi için kayıtdışı ekonomi ve iktisadi dalgalanma serileri tahmin edildikten sonra, iktisadi dalgalanma ile kayıtdışı ekonomi arasındaki ilişki Granger nedensellik testi kullanılarak incelenmiştir. Granger nedensellik testi aşağıdaki denklemler ile yapılmaktadır.

$$Y_t = \sum_{i=1}^m \alpha_i Y_{t-i} + \sum_{j=1}^p \beta_j X_{t-j} + U_{1t} \quad (1)$$

$$X_t = \sum_{i=1}^m \lambda_i Y_{t-i} + \sum_{j=1}^m \delta_j Y_{t-j} + U_{2t} \quad (2)$$

Denklemlerde m gecikme uzunluğu olup, U_{1t} ve U_{2t} hata terimlerinin birbirlerinden bağımsız oldukları kabul edilmektedir (Granger, 1969: 431).

(1) numaralı denklem X'ten Y'ye doğru nedenselliği, (2) numaralı denklem ise Y'den X'e doğru nedenselliği göstermektedir. (1) numaralı denklemde önce bağımlı değişken uygun gecikme sayısı ile modele dahil edilmekte ve sonra diğer değişkende aynı gecikme sayısı ile modele katılmaktadır ve iki denkleme göre hata terimleri toplamı bulunmaktadır. Bu işlemi takiben Wald tarafından geliştirilen F istatistiği hesaplanmaktadır.

$$F = \frac{(ESS_r - ESS_{ur})/m}{(ESS_{ur})/n-2m}$$

(ESS: Hata kareler toplamını, ur: Sınırlandırılmamış modeli r: Sınırlandırılmış modeli göstermektedir).

Hesaplanan F istatistiği (m;n-2m) serbestlik derecesindeki α anlamlılık düzeyindeki anlamlılık tablo değerinden büyükse sıfır hipotezi

reddedilmektedir.

Granger nedensellik testi kayıtdışı ekonomi (KDE) ve iktisadi dalgalanma değişkenleri için uygulanmıştır. Granger nedensellik testinde iktisadi dalgalanmaya (BC) ilişkin seri hareketli ortalama (moving average) yöntemi ile elde edilmiştir. Nedensellik testinde Akaiki bilgi kriterine göre uygun gecikme uzunluğu 3 bulunmuştur. Nedensellik testi sonuçları aşağıdaki tablolarda verilmiştir.

Tablo 13 : 3 Gecikme için Granger Nedensellik Testi Sonuçları:			
Nedenselliğin Yönü	F Değeri	Olasılık Değeri	Karar
KDE →BC	0.23	0.79	Reddedin
BC →KDE	2.55	0.10	Reddedin

Tablo 13 incelendiğinde, “Kayıtdışı ekonomi, iktisadi dalgalanmaların Granger nedeni değildir” sıfır hipotezi % 5 anlamlılık düzeyinde reddedilemez. Kısacası, kayıtdışı ekonomiden iktisadi dalgalanmalara doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi mevcut değildir. “İktisadi dalgalanmalar, kayıtdışı ekonominin Granger nedeni değildir” sıfır hipotezi % 5 anlamlılık düzeyinde reddedilemez. Kısacası, iktisadi dalgalanmalardan kayıtdışı ekonomiye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi mevcut değildir. Bununla birlikte, % 10 anlamlılık düzeyinde, “İktisadi dalgalanmalar, kayıtdışı ekonominin Granger nedeni değildir” reddedilir. Bu sonuç iktisadi dalgalanmalardan kayıtdışı ekonomiye doğru zayıf bir nedenselliğin varlığına işaret etmektedir ki, Türkiye ekonomisinde yaşanan kriz yıllarında kayıtdışı ekonominin artması da bu nedenselliği doğrular niteliktedir.

SONUÇ

Kayıtdışı ekonomi kavramı ile iktisadi dalgalanmalar arasındaki ilişki üzerine yapılan araştırmalar, son yirmi yılda yoğunlaşmıştır. Bu alışmada, Tanzi'nin nakit para talebi yöntemini kullanarak, 1975-2008 dönemi için Türkiye'de kayıtdışı ekonominin büyüklüğü, gayri safi yurtiçi hasılanın yüzdesi olarak tahmin edilmiştir. Sonuçta, kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün, 1975-1989 döneminde % 21-42 aralığında, 1989-2000 döneminde % 37-56 aralığına yükseldiğı gözlemlenmiştir. Kayıtdışı ekonomi oranının 1989 finansal serbestleşme süreci sonrasında daha istikrarsız olduğı görülmektedir. Tahmin edilen kayıtdışı ekonomi oranı, 2001 krizi sırasında % 68 ile en yüksek düzeye ulaşmıştır. 2002 yılından sonra giderek azalan oran, 2008'de % 33'ler düzeyine inmiştir. 1989 yılından sonra dünya ekonomisi ile gittikçe artan oranda bütünleşen Türkiye'nin, hem kayıtlı hem de kayıtdışı ekonomisinin istikrarsızlığındaki artış, bu dönemin iktisadi dalgalanmalar çerçevesinde incelenmesini daha da önemli hale getirmiştir.

Türkiye'de 1975-2008 dönemi için, kayıtdışı ekonomi ile iktisadi dalgalanmalar arasında bir ilişkinin olup olmadığını görmek için yapılan Granger Nedensellik analizine göre; % 5 anlamlılık düzeyinde, kayıtdışı ekonomiden iktisadi dalgalanmaya doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin mevcut olmadığı ancak, % 10 anlamlılık düzeyinde iktisadi dalgalanmalardan kayıtdışı ekonomiye doğru zayıf bir nedenselliğın olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır. Bununla birlikte, tahmin edilen kayıtdışı ekonomi rakamlarının kriz veya daralma dönemlerinde yükselmesi, genişleme dönemlerinde ise düşmesi bu iki değışken arasında bir ilişkinin varlığını göstermektedir.

Büyüyen bir kayıtdışı sektör, ülkenin ekonomik büyümesini engellemekle suçlanmaktadır. Büyük bir kayıtdışı ekonomiye sahip olan ülkeler, iş döngülerinde artan bir üretim, yatırım ve tüketim oynaklığıyla karşılaşırılar. Kayıtdışında faaliyet gösteren firmaların, küçük ölçekli olması onları sadece verimli olmaktan alıkoymaz, aynı zamanda kredi piyasalarına erişimini zorlaştırabilir. Bu tür firmalar nakit akışındaki sıkışıklığı

gideremedikleri zaman ekonomik faaliyetlerdeki dalgalanmalara karşı daha duyarlı hale gelirler. Kayıtdışı ekonomi kayıtlı ekonomi ile iç içe olduğundan, ülkenin kayıtdışı ekonomisi büyüdükçe ekonomik faaliyetlerdeki döngüler de daha oynak hale gelir. Bu durumda yasal sınırlar içinde faaliyet göstermenin maliyetlerini düşürecek kurumsal reformlar, kayıtdışı ekonominin genişliğini azaltmada dolayısıyla ekonomik faaliyetlerdeki dalgalanmaların daha yumuşak olmasını sağlamada önemli rol oynamaktadır.

Kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü önemsemeyen, alınacak ekonomik kararlar ve uygulanacak ekonomi politikaları, gerçekçi olmayacak ve sonuçta başarıya ulaşamayacaktır. Ekonomik büyüme ve kalkınmanın sağlanması için, kayıtdışı ekonomiyle mücadele yöntemleri belirlenmeli ve dikkatle uygulanmalıdır. Etkin bir mücadele yöntemi için, bu amaca yönelik alınan stratejik eylem planlarının uygulanması sağlanmalı ve uzun vadeli çözüm önerileri, gerekli yasalar çerçevesinde sunulmalıdır. Kayıtdışı ekonomiyle mücadelede, bir diğer önemli konu ise, ülkede toplumsal destek ortamının sağlanmasıdır.

KAYNAKÇA

AKALIN, Güneri; "Kayıtdışı Ekonomi Sorunu ve Yasa Tasarısı(II), **Vergi Dünyası Dergisi**, sayı 179, 1996.

AKBULAK, Yavuz ve TAHTAKILIÇ, A.Koray; "Kayıtdışı Ekonomi Üzerine Düşünceler", **Banka Maliye ve Ekonomik Yorumlar Dergisi**, sayı 40, 2003.

ALTUĞ, Osman; **Kayıtdışı Ekonomi**, Cem Ofset Matbaacılık, İstanbul, 1994a.

ALTUĞ, Osman; "Kayıtdışı Ekonomi: Vergiye Karşı Başkaldırı", **Görüş**, sayı 14, Mart 1994b.

ALTUĞ, Osman; "Kayıtdışı Ekonominin Boyutları (1997)", **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, sayı 15, 1999.

ARDOR, Hakan Naim; "Ekonomide Kayıtdışılık" **Türkiye Ekonomisi Yeni Yapı (2000-2008)**, Editör: Dr. Nazende Özkaramete Coşkun, Ankara, İmaj Yayınevi, Eylül 2009.

ASLANOĞLU, Erhan; "Dünya Ekonomi Krizinin Türkiye'ye Yansımaları, Dünya Ekonomisini 2008'de bekleyen Olası Kriz Tehlikesi ve Bunun Türkiye'ye Yansımaları Konferansı", Adam Sosyal Bilimler Araştırma Merkezi, **Ekopolitik- Ekonomi Politika Haber Analiz**, 24.1.2008, (Erişim) <http://www.ekopolitik.org/public/news.aspx?id=14608pid=11>, 22.6.2009.

ATO, "Krizler Tarihi Raporu", (Erişim) <http://www.atonet.org.tr/yeni/index.php?p=276&l=1>, 20.5.2009.

AYDEMİR, Şinasi; "KOBİ'ler ve Kayıtdışı Ekonomi", **Türkiye Orta Ölçekli İşletmeler Serbest Meslek Mensupları ve Yöneticileri Vakfı**, Kasım 1994, Ankara,

AYDEMİR, Şinasi;" Kayıtdışı Ekonomi Üzerine (I)", **Vergi Dünyası**, sayı 161, Ocak 1995a.

AYDEMİR, Şinasi; "Türkiye'de Kayıtdışı Ekonomi (Vergisel Ağırlıklı Uzlaşma Önerisi)", **Maliye Hesap Uzmanları Derneği**, İstanbul, 1995b .

BAJADA, Christopher; "How Reliable are the Estimates of the Underground Economy?", **Economics Bulletin**, vol 3, no 14, 2002.

BAJADA, Christopher; "Business Cycles Properties of the Legitimate and Underground Economy in Australia", Scholl of Finance and Economics, University of Tecnology Sdney-Australia, **The Economic Record**, vol 79, no 247, December 2003.

BALDEMİR, Ercan, GÖKALP, M. Faysal, AVCI, Mehmet; "Türkiye'de Kayıt Dışı Ekonominin MIMIC ile Tahminlenmesi", **Ekonometri Derneği**, 2007, (Erişim) http://www.ekonometriderneji.org/bildiriler/023_s1.pdf, 28.5.2009.

BARDHAN, Pranab; "Corruption and Development: A Review of Issues", **Journal of Economic Literature**, vol 35, 1997.

BAŞAK, Ramazan; **50 Soruda Karapara ve Karaparanın Aklanmasının Önlenmesi**, Bankalar Birliği Ankara, yayın no 206, 1998.

BATHELEMY, Philippe; "The Underground Economy in France", in Edgar L. Feige, (ed.9) *The Underground Economies: Tax Evasion and Information Distortion*, **Cambridge University Press**, 1989.

BENLİKOL, S., AKGÜL, M.; **Avrupa Birliğinde Kayıtdışı Faaliyetlerin Kontrolü ve Denetimi**, İstanbul,İTO Yayını, 2002.

BERGER, Seymour; "The Unrecorded Economy: Concepts, Approach and Preliminary Estimaties for Canada, 1981",in **Canadian Statisal Review**, Statistics Canada Catalogue 11- 003E, April 1986.

BHATTACHARYYA, Dilip K.; "An Econometric Method of Estimating the Hidden Economy, United Kingdom (1960-1984): Estimates and Tests", **The Economic Journal**, vol 100, September 1990.

BLOEM Adrian M., SHRESTHA, Manic L.; "Exhaustive Measures of GDP and the Unrecorded Economy", **IMF Working Paper**, October 2000.

BOVI, Mauurizio; "An Improvement of the Tanzi method fort he Estimation of Italian Underground Economy", **Public Economics**, 0404009:1-14, 19.Apr.2004,

(Erişim)<http://econwpa.wustl.edu/eps/pe/papers/0404/0404009/pdf>,
<http://Ideas.repec.org/p/wpa/wuwppe/0404009.html>, 05.08.2009.

BRODİN, Eric; "İsveç Refah Devleti: Kayıp Cennet", çev. Süleyman Erdal, (Erişim) <http://www.canaktan.org/politika/anti-Leviathan/diger-yazilar/erdal-isvec-refah.pdf>, 05.09.2009.

BROESTERHUIZEN, G.A.A.M.; "The Unobserved Economy and the National Accounts in the Netherlands: a Sensitivity Analysis" in Edgar L. Feige, (ed.) The Underground Economies: Tax Evasion and Information Distortion, **Cambridge University Press**, 1989.

BURNS, Arthur F., MITCHELL, Wesley C; "**Measuring Business Cycles**", Published NBER, 1946.

CARSON, C.S.; "The Underground Economy: An Introduction", **Survey of Current Business**, 64(5), 1984.

CASSAR, Alan; "An Index of the Underground Economy in Malta", **Bank of Valetta Review**, no 23, Spring 2001.

CASTELLS, M., PORTES, A.; "World Underneath: The Origins Dynamics and Effects of the Informal Economy", in A. PORTES, M. CASTELLS, L. A. BENTON (Ed), The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries, **The John Hopkins University Press**, Baltimore and London, 1989.

CHRISTOPOULOS, Dimitris K.; "Does Underground Economy Respond Symmetrically to Tax Changes? Evidence from Greece", **Economic Modelling**, vol 20, 2003.

CHOI, Jay Pil, THUM, Marcel; "Corruption and the Shadow Economy", **CE Sifo Working Papers Series**, no 633, January 2002.

COLLEDGE, Michael; "Principles and Practices in the Measurement of the Unrecorded Economy: Discussant's Remarks", **OECD Working Paper**, 2003.

CONTINI, Bruno; "The Irregular Economy of Italy: A Survey of Contributions" in Edgar L. Feige(ed.), The Underground Economies: Tax Evasion and Information Distortion, **Cambridge University Press**, 1989.

ÇETİNTAŞ, Hakan, VERGİL, Hasan; "Türkiye'de Kayıtdışı Ekonomi'nin Tahmini", **Doğuş Üniversitesi Dergisi**, cilt 4, sayı 1, 2003.

ÇİLOĞLU, İsmail; "Kayıtdışı Ekonominin İşleyişi ve Kamu Bütçesine Etkisi", **Hazine Dergisi**, sayı 12, Ekim 1998.

- ÇOLAK, Mustafa; "Kayıtdışı Ekonominin Vergisel Görüntüsünün İrdelenmesi", **Yaklaşım**, sayı 103, Temmuz, 2001.
- DERDİYOK, Türkmen; "Türkiye'nin Kayıtdışı Ekonomisinin Tahmini", **Türkiye İktisat Dergisi**, TOBB Yayını, sayı 13, Mayıs 1993.
- DİE, Haber Bülteni, 1996.
- DİE, "2002 Yılı Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı İmalat Değerlendirmesi", **Ekonomik ve Stratejik Araştırmalar Merkez Müdürlüğü**, Ankara, Şubat 2005.
- DİNLER, Zeynel, **İktisada Giriş**, İkinci Basım, Bursa, Ekin Kitabevi Yayınları, 1996.
- DPT, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, "**Kayıtdışı Ekonomi Özel İhtisas Komisyonu Raporu**", DPT: 2603-ÖİK 614, 2001.
- DPT, "Türkiye'de Kayıtdışı Ekonomi", **Ekonomik Modeller ve Stratejik Araştırmalar Genel Müdürlüğü**, yayın no: 2661, 2002.
- EGAN, Gabriel; "The Black Economy", **İrlanda Merkez Bankası Araştırma Raporu**, 1996.
- EILAT, Yair, ZINNES, Clifford; "Shadow Economy in Transition Countries: Friend or Foe? A Policy Perspective", **World Development**, vol 30, no 7, 2002.
- ERCAN, Metin; **Kayıtdışı Ekonomi ve Hızlı Tüketim Malları Sektörü**, Comart Uluslararası Organizasyon ve Tanıtım Hizmetleri Yayını, Şubat 2006.
- ERKAN, Hüsnü; **Ekonomi Politikasının Temelleri**, İzmir, 1997.
- ERTUĞRUL, Murat; "Ekonomik Konjonktür", 2005, (Erişim) <http://www.dersnotları.net/ekonomikkonjktür.htm>, 20.02.2010.
- ETHIER, Mireille; "The Underground Economy: A Review of the Economic Literature and New Estimates for Canada" in Francois Vaillancourt,(ed.) **Income Distribution and Economic Security in Canada**, **University of Toronto Press**, 1985.
- FEIGE, Edgar L.; "How Big is the Irregular Economy?", **Challenge**, vol 22, November- December, 1977.

FEIGE, Edgar L.; "Re-examination of Underground Economy in United States: A comment on Tanzi", **International Monetary Fund Staff Papers**, vol 33, no 4, December 1986.

FEIGE, Edgar L.; "**Underground Economies, Tax Evasion and Information Distortion**", Cambridge, 1989.

FERREIRA, Gisele, TIRYAKI, Ahmet; "Informal Economy and Business Cycles", **The Journal of Applied Economics**, May 2008.

FREY, Bruno S.; "Gölge Ekonomi ve İktisat Politikası", çev. Aykut Kibritçioğlu, **Ekonomik Yaklaşım**, cilt 5, sayı 13, 1994.

FLEMING, Matthew H., ROMAN, John, FARRELL, Graham; "Shadow Economy", **Journal of International Affairs**, vol 53, no 2, Spring 2000.

Gelir İdaresi Başkanlığı, Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, "Kayıtdışı Ekonomiyle Mücadele Stratejisi Eylem Planı 2008-2010", Ankara, Nisan 2009 ve 5.2.2009 tarih, 27132 sayılı Resmi gazetede **2009/3 sayılı Başbakanlık Genelgesi**.

GRANGER, C.W.J., "Investigating Causal Relations By Econometric Models and Cross-Spectral Methods", **Econometrica**, no: 37. 1969.

GUTMAN, Peter; "Subterranean Economy", **Financial Analysis Journal**, November 1977.

GÜLOĞLU, Tuncay;" The Reality of Informal Employment in Turkey", Visiting Fellow Working Papers, no 9, Cornell University ILR School, 2005, (Erişim) <http://digitalcommons.ilr.cornell.edu/intlvf/9>, 10.02.2010.

GÜMÜŞ, Turgut; "Dışsallık ve Kayıtdışı Ekonomi Kavramına İlişkin Bir Değerlendirme", **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, cilt 2, sayı 3, 2000.

GÜMÜŞKAYA, Hayrettin; "Karapara Kavramı ve Kayıtdışı Ekonomi İlişkisi", **Vergi Sorunları Dergisi**, sayı 115, Nisan 1998.

HANSSON, Ingemar; "The Underground Economy in Sweden" in Edgar L. Feige, (ed.) **The Underground Economies: Tax Evasion and Information Distortion**, Cambridge University Press, 1989.

HARDING, P. And JENKINS, R.; **The Myth of the Hidden Economy**, Open University Press, Milton Keynes, PI, 1989.

ILGIN, Yılmaz; **Kayıtdışı Ekonomi ve Türkiye'deki Boyutları**, DPT Uzmanlık Tezleri, yayın no DPT 2492, Nisan 1999.

ILGIN, Yılmaz; "Kayıtdışı Ekonomiyi Tahmin Yöntemleri ve Türkiye'de Durum", **DPT Planlama Dergisi**, DPT'nin Kuruluşunun 42. Yılı Özel Sayı, 2002.

ISCHSEN, Arne Jon, STROM, Steiner; "The Hidden Economy in Noway with Special Emphasis on the Hidden Labour Market, in Edgar L. Feige,(ed.) The Underground Economies: Tax Evasion and Information Distortion, **Cambridge University Press**, 1989.

IŞIK, Nihat, ACAR, Mustafa; "Kayıtdışı Ekonomi Ölçme Yöntemleri-Boyutları-Yarar ve Zararları Üzerine Bir Değerlendirme", **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, sayı 21, Temmuz-Aralık, 2003.

JIMENEZ, J.B.; "Cocaine, Informality and the Urban Economy in La Paz, Bolivia", in A Portes, M. Castells, L.A. Benton, (ed.), The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries, **The John Hopkins University Press**, Baltimore and London, 1989.

JOHSON, Simon, KAUFMANN, Daniel, McMILLAN, John, WOODRUFF, Christopher; "Why Do Firms Hide? Bribes and Unofficial Activity After Communism", **Journal of Public Economies**, vol 76, 2000.

JONSTON, Michael; "Corruption inequality and change",Editör Peter M. Ward Corruption, **development and inequality**, New York, 1989.

KALÇA, Adem; "Türkiye'de Kayıtdışı Ekonominin Durumu", **Banka ve Ekonomik Yorumlar**, cilt 32, sayı 4, Nisan 1995.

KALÇA, Adem, TOKSOY, Devlet; "Kayıtdışı Ekonominin Ekonomik Kalkınma Üzerine Etkileri", **Çerçeve**, cilt 4, sayı 15, Ağustos-Ekim 1995.

KALÇA, Adem, EKİNCİ, Aykut; "Kayıtdışı Ekonomi ve İktisadi Dalgalanmalar İlişkisi: Türkiye (1968-2005)", **Çukurova Üniversitesi, Sosyal bilimler Enstitüsü Dergisi**, cilt 17, sayı 3, 2008.

KAZGAN, Gülten; **Türkiye'de Ekonomik Krizler (1929-2001) Nedenleri ve Sonuçları Üzerine Karşılaştırmalı Bir İrdeleme**, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, Kasım 2008.

KEPENEK Yakup, YENTÜRK, Nurhan; **Türkiye Ekonomisi**, Ankara, Remzi Kitabevi, 1994.

KIRKULAK, Berna; "Türkiye'de Kayıtdışı Ekonominin Vergilendirilmesi", **Vergi Sorunları Dergisi**, sayı 132, Eylül 1999.

KILDİŞ, Yusuf; "Kayıtdışı Ekonominin Ulusal-Uluslar Arası Boyutu ve Çözüm Önerileri", **Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, cilt 2, sayı 2, İzmir, 2000.

KIZILOT, Şükrü; "Kayıtdışı ekonominin Zararları", **Nokta**, cilt 20, sayı 1005, 24 Mayıs 2001.

KIZILOT, Şükrü, ÇOMAKLI, Şafak Ertan; " Vergi Kayıp ve Kaçaklarının Kayıtdışı Ekonomi İlişkisi ve Boyutlarının Mevzuat Açısından Değerlendirilmesi", 19.Maliye Sempozyumu, Türkiye'de Vergi Kayıp ve Kaçakları ve Önlenmesi Yolları, **Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayını**, 2004.

"LANGFELDT, Enno; "The Underground Economy in the Federal Republic of Germany: A Preliminary Assesment", in Edagar L. Feige, (ed.), The Underground Economies: Tax Evasion and Information Distortion, **Cambridge University Press**, 1989.

MAIN,J.; "How To Make Poor Countries Rich", **Fortune**, vol 119, January 1989.

Maliye Bakanlığı, "Türkiye'de Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğünü Ölçmeye Yönelik Çalışmalar", 2008.

MASAK, "Karapara Aklama", (Erişim) [http:// www.masak.gov.tr/Suçgelirlerinin_aklanması/genel-bilgi.htm](http://www.masak.gov.tr/Suçgelirlerinin_aklanması/genel-bilgi.htm), 12.12.2009.

MAVRAL, Ülker; "Kayıtdışı Ekonomi ve Kayıtdışı Ekonomiyi Önlemek için Alınabilecek Tebirler", **Vergi Raporu**, sayı 52, Nisan- Mayıs 2001.

Mc CROHAN Kevin F., SMITH, James D.; " A Consumer EXpenditure Approach to Estimating the Size of the Underground Economy", **Journal of Marketing** , vol 50, no 2, April, 1986.

MIRRUS, Rolf, SMITH, Roger S., KAROLEFF, Vladimir; "Canada's Underground Economy Revisited: Update and Critique", **Canadian Public Policy**, vol 20, no 3, 1994.

MITRA, Arup; **Urbanization, slums, informal sector, employment and poverty**, Delhi, 1994.

MIZIRAK, Zekeriya; "Kayıtdışı Ekonomi ve Etkileri", **Akid Bülteni**, cilt 4, sayı 10-11-12, Ekim- Kasım- Aralık 96, Ocak- Şubat- Mart- Nisan- Mayıs- Haziran 1997.

MONASH, P.E.; "Brazilian Retailing", **DM**, November 1990.

MUMMERT, Annette, SCHNEIDER, Friedrich; "The German Shadow Economy: Parted in a United Germany", **Finanzarchiv**, vol 86/3, March 2002.

NCEUS, "The Global Economic Crisis and The Enformal Economy in India", **National Commission for Enterprises in the Unorganized Sector**, Wed, 12.10.2008.

OECD, The Hidden Economy, Occasional Studies, Paris,1982.

OECD, Taxing Wages, 2006/2007, (Erişim) <http://www.oecd.org>, 12.01.2010

O'HIGGENS, Michael; "Assessing The Underground Economy in the United Kingdom", in Edgar L. Feige (ed.), The Underground Economies: Tax Evasion and Information Distortion, **Cambridge University Press**, 1989.

ÖĞÜNÇ, Fethi, YILMAZ, Gökhan; "Estimating the Underground Economy in Turkey", **The Central Bank of the Republic of Turkey Research Department: Discussion Papers**, September 2000.

ÖNDER, İzzettin; "Kayıtdışı Ekonomi ve Vergileme", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, no 23-24, Ekim 2000- Mart 2001, İstanbul, 2001.

ÖZGÜLER, Kürsat; "Ekonominin Yeraltında Kalan Kısmı: Kayıtdışı Ekonominin Ölçümü", **Yeni Türkiye**, cilt 13, Ocak-Şubat 1997.

ÖZÖTÜN, Erdoğan; "Milli Gelir ve Kayıtdışı Ekonomi", **Ekonomik Forum Dergisi**, sayı 2, 1994.

ÖZSOYLU, Ahmet Fazıl; "Gizli Ekonomi: Tanımı- Sebepleri- Türkiye'deki Boyutları", **İktisat Dergisi**, sayı 335-336, 1993.

ÖZSOYLU, Ahmet Fazıl; **Türkiye'de Kayıtdışı Ekonomi**, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1996.

PAGLIN, Morton; "The Underground Econmy: New Estimates From Household Income and Expenditure Surveys. **The Yale Law Journal**, vol 103, no 8, June 1994.

SARILI, M. Ali; "Türkiye'de Kayıtdışı Ekonominin Boyutları, Nedenleri, Etkileri ve Alınması Gerekli Tedbirler", **Bankacılar Dergisi**, sayı 41, 2002.

SAVAŞAN, Fatih; "Türkiye'de Kayıtdışı Ekonomi ve Vergi Kaybı Tahminleri", 19.Maliye Sempozyumu, Türkiye'de Vergi Kayıp ve Kaçakları ve Önlenmesi Yolları, **Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayını**, 2004.

SCHNEIDER, Friedrich, SAVAŞAN, Fatih; "The Size of Shadow Economies of Turkey and of her Neighboring Countries from 1999 to 2005", Yaşar University The First International Conference on Business, Management and Economies, (Erişim)

<http://www.economics.uniliz.ac.at/schneider/Turkeyneighbour18072006.pdf>, 24.8.2009.

SCHNEIDER, Friedrich, ENSTE, Dominic H.; "Shadow Economies: Size, Causes and Consequences", **Journal of Economic Literature**, vol 38, March 2000.

SCHNEIDER, Friedrich; *Shadow Economy*, West Nyack, NY, USA: **Cambridge University Press**, 2003a.

SCHNEIDER, Friedrich; "**The Size and Development of the Shadow Economies and Shadow Economy Labor Force of 22 Transition and 21 OECD Countries: What Do We Really Know?**", in Boyan Belev (e.d.), *The Informal Economy in the EU Accession Countries*, Center for the Study of Democracy, Sofia, 2003b.

SCHNEIDER, Friedrich; "**Shadow Economies of 145 Countries all over the World: What Do We Really Know?**", Center for Research in Economies, Management and the Arts, Working Paper, 2005.

SHEAR, J.; "New York City Unearths Economy", **Government Finance Review**, 1990.

SMITH, Philp; "Assessing the Size of the Underground Economy: The Statistics Canada Perspectives", *Canadian Economic Observer*, Catalog No:

11-010, 3.16-3, at 3.18.spiro, Peter S.: "Evidence of a Post- GST Increase in the Underground Economy", Canadian Tax Journal / Revue Fiscale Canadienne, vol 41,no 2, 1994.

SMITH, Roger S.; "**The Underground Economy: Guidance for Policy Makers?**", Canadian Tax Journal, vol 50, no 5, 2002.

SIMON, C. P. and WITTE, A. D.; "**Boating the System: The Underground Economy**", Boston: Auburn House Publication co., 1982.

SUNGUR, Onur; "**Büyüme, Kalkınma ve İktisadi Dalgalanmalar**", ppt, 2003, (Erişim) http://iibf.sdu.tr/dulupcu/makro/14_büyüme.ppt, 06.03.2010.

ŞEKER, Sakıp; "Kayıtdışı Ekonominin Kapsamı, Nedenleri ve Etkileri", **Yaklaşım**, sayı 25, Ocak 1995.

ŞENGÜL, Selami; "Aklanma Kadar Kirlenme De Önemli", **Ekonom**, sayı 3, Aralık 1996.

TANZİ, Vito; "The Underground Economy in the United States: Annual Estimates, 1930-1980", **International Monetary Fund Staff Papers**, vol 3, no 2, June 1983.

TANZİ, Vito, "The Underground Economy in the United States: Estimates and Implications", **Banco Nazionale del Lavoro**, vol. 135, no:4, 1980.

TANZİ, Vito; "Yeraltı Ekonomisi", çev. Mustafa AÇIKALIN, **Maliye Dergisi**, sayı 70, Temmuz-Ağustos 1984.

TANZİ, Vito; "The Udergraund Economy in the United States, Reply to Comment by Feige, Thomas and Zilberfarb", **International Monetary Fund Staff Papers**, vol 33, no 4, 1986.

TBB, **Karaparanın Aklanması Suçu ile Mücadele ve Bankaların Yükümlülükleri**, Ankara, MASAK ve TBB Yayını, yayın no 235, Aralık 2003.

TEMEL, Adil, ŞİMŞEK, Ayşegül ve YAZICI, Kuddisi; "Kayıtdışı Ekonomi Tanımı, Tespit Yöntemleri ve Türk Ekonomisindeki Büyüklüğü", **EAD Gen. Müd. DPT**, Ankara, 1994.

"The Global Economic Crisis and the Informal Economy in India", **National Commission for Entrprises in the Unorganized Sector (NCEUS)**Wed,10 12 2008.

TOBB, Kayıtdışı Ekonominin Vergilendirilmesi Raporu, **Yeni Türkiye**, sayı 6, Eylül-Ekim 1995.

TOKMAN, Victor E.; **Beyond Regulation: The Informal Economy in Latin America**, Boulder, Lynne Rienner Publishers, 1992.

TOPTAŞ, Ülker; **Türkiye’de Kayıtdışı Ekonominin Nedenleri**, Ankara, TES-AR Yayınları, no 26, 1998.

TÜİK, Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, 2005.

TÜRKOĞLU, Güllü; “Kayıtdışı Ekonominin Nedenleri ve Öneriler”, **Vergi Raporu**, yıl 5, sayı 29, Haziran- Temmuz 1997.

TÜSİAD, **Kayıtdışı Ekonomi ve Sürdürülebilir Büyüme, AB Yolunda Çözüm Önerileri**, TÜSİAD Büyüme Stratejileri Dizini no 8, yayın no TÜSİAD-T/2007-01/428, İstanbul, Aralık 2006.

ULUATAM, Özhan; **Makro İktisat**, Ankara, Savaş Yayınları, 1987.

Us, Vuslat; “Kayıtdışı Ekonomi Tahmini Yöntem Önerisi: Türkiye Örneği”, **Türkiye Ekonomi Kurumu, Tartışma Metni**, 2004/17, 2004.

ÜZELTÜRK, Hakan; “Gölgelerin Efendisi: Gölge Ekonomi Bazı Ülkelerden Örnekler”, **XIX. Türkiye Maliye Sempozyumu**, Tebliğ, 2004.

WORLD BANK, Doing Business 2010 Turkey, Comparing Regulation 183 Economies, (Erişim) <http://www.worldbank.org>, 04.03.2010.

YETİM, Sedat; **Türkiye’de Vergi Kaçakçılığı ve Kayıtdışı Ekonomi**, İstanbul, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, yayın no 215, 1999.

YETİM, Sedat; **Karaparanın Aklanması, Boyutları ve Mafyokrasi**, İstanbul, Nesil Matbaacılık, 2000.

YILMAZ, Gülay; “Yeraltı Ekonomisinin Doğurduğu Vergi Kaybının Hesabı ile İlgili Yaklaşımlar ve Türkiye’de Yeraltı Ekonomisinin Doğurduğu Vergi Kaybı”, **Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Özel Sayı- Prof. Dr. Halil Nadaroğlu’na Armağan**, cilt XIV, sayı 1, 1998.

YILMAZ, Gülay Akgül; “Kayıtdışı Ekonomi; Ulusal ve Küresel Boyutları ve Dinamiklerinin Analizi”, **XIX. Türkiye Maliye Sempozyumu**, Tebliğ, 2004.

YILMAZ, Gülay Akgül; **Kayıtdışı Ekonomi ve Çözüm Yolları**, İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası, İstanbul, 2006.

ÖZET

ÖZTÜRK KILINÇASLAN, Özlem. Kayıtdışı Ekonomi ve İktisadi Dalgalanmalar: Türkiye Örneği, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010.

Çalışmanın, birinci bölümünde kayıtdışı ekonominin tanımı, nedenleri ve ölçme yöntemleri anlatılmıştır. İkinci bölümde, dünyada ve Türkiye'deki kayıtdışı ekonominin boyutları araştırılmıştır. Üçüncü bölümde, iktisadi dalgalanmaların tanımı, nedenleri ve kayıtdışı ekonomiyle başlıca makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkiler anlatılmıştır. Dördüncü bölümde ise önce Tanzi'nin nakit para talebi yöntemi kullanılarak Türkiye'de 1975-2008 dönemi için kayıtdışı ekonominin tahmini yapılmış daha sonra Granger nedensellik testi uygulanarak kayıtdışı ekonomiyle iktisadi dalgalanma arasındaki ilişki araştırılmıştır. Test sonucunda; "kayıtdışı ekonomiden iktisadi dalgalanmaya doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi mevcut değildir" bulunmuştur. Ancak, iktisadi dalgalanmalardan kayıtdışı ekonomiye doğru zayıf bir nedensellik ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. Büyüyen kayıtdışı ekonomilerin, ülkelerin iş döngülerinde tüketim, üretim ve yatırımlarında daha fazla oynaklığa, istikrarsızlığa neden olduğu bilinmektedir. Kayıtdışı ekonominin genişliğinin azaltılarak, ekonomik faaliyetlerdeki dalgalanmaların daha yumuşak yaşanmasının sağlanabilmesi için gerekli tedbirlerin alınması önerilmiştir.

Anahtar Sözcükler

- 1.Kayıtdışı Ekonomi
- 2.İktisadi Dalgalanmalar
- 3.Türkiye Ekonomisi
- 4.Ekonomik Krizler
- 5.İş Döngüleri Oynaklığı

ABSTRACT

ÖZTÜRK KILINÇASLAN, ÖZLEM. The Relationship Between Informal Economy and Economic Fluctuations: Turkey Case, Master Thesis, Ankara, 2010.

In the first part of study, the definition, reasons and method of informal economy is defined. In the second part, the size of informal economy in the world and in Turkey is researched. In the third part, the definition, reasons of economic fluctuations and the relations between informal economy and main macro economic variables are defined. In the fourth part, first of all the projection of informal economy in Turkey in the period of 1975-2008 is determined by using Tanzi's method of cash demand and then by using Granger causality test, the relation between informal economy and economic fluctuation is researched. In the result of these tests, "There is no one way causality relation from informal economy to the economic fluctuation" is found. But in economic fluctuations, a poor causality is found towards the informal economy. It is determined that, increasing informal economies causes volatility and inconsistency in countries business cycles, consumption, production and investments. In order to ensure the fluctuations in economic activities to be lived softly, taking necessary precautions is proposed by decreasing the range of informal economy.

Key Words

1. Informal Economy
2. Economical Fluctuations
3. Turkish Economy
4. Economic Crises
5. Business Cycles Volatility